

Onderzoeksverslag

Dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's.

'In hoeverre is het mogelijk om dier-ondersteunde interventies te integreren in een bestaand voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen?'

Onderzoeksverslag

Dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's.

'In hoeverre is het mogelijk om dier-ondersteunde interventies te integreren in een bestaand voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen?'

Titel:	Onderzoeksverslag: Dieren in een anti-pestprogramma. 'In hoeverre is het mogelijk om dier-ondersteunde interventie te integreren in een bestaand voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen?'
Studenten:	Judith van Bodegraven en Amy Janszen
Leerlingenummers:	911125003 en 900405004
Opleiding:	Hogeschool Van Hall Larenstein, Diermanagement, Dieren in de Zorg
Opdrachtgever:	Stichting Animal Assisted Interventions in Zorg, Onderzoek en Onderwijs (AAIZOO).
Begeleider vanuit AAIZOO:	Marie-José Enders-Slegers
Begeleiding opleiding:	Susan Ophorst en Corine Oomkes
Onderzoeksperiode:	2 februari 2015 t/m 9 juli 2015
Datum:	7 juli 2015
Foto omslag:	HLN, 2012
Trefwoorden:	Anti-pestprogramma's, dier-ondersteunde interventies, Animal Assisted Interventions, interviews, documentenanalyse, basisscholen, diersoorten, AAI-vorm, wet- en regelgeving, gezondheidsrisico's en dierenwelzijn.
Emailadres onderzoekers:	amyjanszen@hotmail.com en judithvanbodegraven@hotmail.com.

In dit afstudeerrapport is gestreefd naar juistheid en volledigheid van de aangeboden informatie. Noch de schrijvers, noch de opleiding of de organisatie als geheel zijn aansprakelijk voor enige directe of indirecte schade welke ontstaat door gebruikmaking van dit rapport.

Voorwoord

Voor u ligt ons onderzoeksverslag dat wij hebben geschreven ten behoeve van ons afstuderen van de opleiding Diermanagement, major Dieren in de Zorg aan de Hogeschool Van Hall Larenstein te Leeuwarden. Elke student van Hogeschool Van Hall Larenstein sluit zijn opleiding af met een onderzoek. Het doel van ons onderzoek is om inzicht te geven in hoeverre het mogelijk is om dier-ondersteunde interventie te integreren in een bestaand anti-pestprogramma van de basisscholen in Nederland. Wij hebben gekozen voor het behandelen van dit thema omdat wij de positieve effecten van dier-ondersteunde interventies meer onder de aandacht willen brengen en een steentje bij willen dragen om het pesten/pestincidenten op basisscholen te verminderen.

Graag willen wij onze dank uitspreken naar onze begeleiders, Susan Ophorst en Corine Oomkes, vanuit Hogeschool Van Hall Larenstein en de opdrachtgever van stichting AAIZOO, Marie-José Enders-Slegers. Dankbaar zijn we voor de tijd die ze voor ons hebben vrijgemaakt, de kennis die ze met ons hebben gedeeld en de adviezen die ze ons hebben gegeven. Daarbij willen wij onze vrienden en familieleden bedanken die, elk met hun eigen talenten, ons hebben geholpen met dit onderzoek.

Judith van Bodegraven en Amy Janszen.
7 juli 2015, Leeuwarden.

Samenvatting

Uit onderzoek is gebleken dat tien procent van de basisschoolleerlingen gepest wordt. Bij pesten zijn drie groepen betrokken, namelijk de pester(s), de gepeste en de omstanders. Pesten heeft negatieve gevolgen voor de drie groepen. De gevolgen kunnen na veertig jaar nog steeds spelen, denk hierbij aan psychische-, sociale- en lichamelijke problemen. Daarnaast is uit onderzoeken naar mens-dierrelaties gebleken dat dieren positieve invloed hebben op de gezondheid, sociaal-emotionele- en cognitieve ontwikkeling van kinderen.

Door zowel de aangetoonde positieve effecten van dieren op kinderen als de negatieve gevolgen van pesten, is het doel voor dit onderzoek ontstaan. Het doel is om inzicht te krijgen in hoeverre het mogelijk is om dier-ondersteunde interventie te integreren in een bestaand anti-pestprogramma van basisscholen in Nederland. De onderzochte anti-pestprogramma's zijn 'KiVa', 'Prima-methode', 'De Vreedzame school' en de 'Kanjertaining'.

De hoofdvraag van het onderzoek luidt als volgt: *'In hoeverre is het mogelijk om dier-ondersteunde interventies te integreren in een bestaand voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen?'* De hoofdvraag wordt beantwoord door middel van twee deelvragen en vijf sub-deelvragen. De onderzoeksvragen staan in het teken van: de toepasbare vormen van Animal Assistent Interventions in de anti-pestprogramma's, de geschikte diersoorten, de wet- en regelgeving waar rekening mee gehouden dient te worden, het beperken van de gezondheidsrisico's van de mens, het waarborgen van het dierenwelzijn en de onderdelen van de anti-pestprogramma's waar de dier-ondersteunde interventies in geïntegreerd kunnen worden.

In de onderzoeksperiode zijn vijftien interviews bij experts (uit de vakgebieden onderwijs, pesten of mens- dierrelatie) afgenomen. De vragen zijn gesteld aan de hand van topiclist en nader hand open, vivo en axiaal gecodeerd. Naast de dataverzameling via de interviews, zijn er data verzameld via documentenanalyses.

Na het afnemen van de interviews, het analyseren van de documenten uit de documentenanalyses en de verwerking van data, kan geconcludeerd worden dat het mogelijk is om dier-ondersteunde interventies te integreren in de vier voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma's van basisscholen. De interventies kunnen geïntegreerd worden, mits er voldaan kan worden aan opgestelde randvoorwaarden gebaseerd op: ethologische en fysiologische behoeftes van het dier, de wet -en regelgeving betreft dieren, de maatregelen om de gezondheidsrisico's voor de mens te beperken en de maatregelen om het dierenwelzijn te waarborgen. De dier-ondersteunde interventies kunnen een positieve bijdrage leveren aan verschillende onderwerpen van de anti-pestprogramma's. De onderwerpen waarin de dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden zijn: (groeps)gesprekken, het uitbreiden van de woordenschat, sociale vaardigheid/ gevoelens en relaties, samenwerken, conflict oplossen/ beheren en sociale weerbaarheid van de basisschoolleerling.

De diersoorten die voor de interventies ingezet kunnen worden zijn de hond, kat, konijn, paard, schaap, geit, kalf (rund) en konijn. De setting waarin de dieren geplaatst kunnen worden zijn: 'residentieel dier', 'bezoekdier' en 'externe locatie'. Uit dit onderzoek is gebleken dat in alle drie de settings, de diersoort hond, kat en konijn geplaatst worden. De diersoorten paard, kalf (rund), schaap, geit en vis kunnen zowel in de setting 'externe locatie' als in de setting 'residentieel dier' geplaatst worden.

Summary

Research has shown that ten percent of the pupils of the primary school are being teased. There are three groups involved during bullying situations: namely the bully/bullies, the bullied and the witnesses. Bullying has negative consequences for the three groups. After forty years people can still suffer from the consequences of bullying, dealing with for instance psychical, social and physical problems. Beside studies from human and animal relations have proven that animals have positive impacts on the socio-emotional development, cognitive development and on the health level of children.

The objective for this research originated from the research of the positive effects of animals on children and the research of the negative consequences of bullying. The objective is to give insight in the ability of integrating animal assisted interventions in an existing anti-bullying program from primary schools. The researched anti-bullying programs are 'KiVa', 'Prima-methode', 'De Vreedzame School' and the 'Kanjertaining'.

The main question of this research is the following: "To what extent is it possible to integrate animal-supportive intervention in an existing tentatively approved anti-bullying program for primary schools?". The main question will be answered through two sub-questions and five sub-sub-questions. The research questions were focused on the following topics: the applicable types of Animal Assisted Interventions in the anti-bullying programs, suitable animal species, the laws and regulations that should be taken into account, reduction of the health risks, ensuring the welfare and the components of the anti-bullying programs in which the Animal Assisted Interventions can be integrated.

During the research period fifteen interviews with experts (from the fields of education, the field of bullying or human-animal relationship) have been held, on the basis of a topic list. Subsequently, the interviews are coded in open, vivo and axial way. Besides the collection of data through interviews, data has also been collected with the use of document analysis. The document analyzes were carried out based on the topics of the research questions. After conducting the interviews, analyzing the documents from the document analysis and processing the data, it can be concluded that it is possible to integrate animal-assisted interventions in the four tentatively approved anti-bullying programs of primary schools. The interventions can be integrated, provided that it can be with conditions established consisting of: behavioral and physiological needs of the animal, the laws and measures concerning animals, the arrangements to reduce the health risks for humans and the arrangements to ensure animal welfare. The animal-assisted interventions can deliver a positive contribution to several subjects of the anti-bullying program. The subjects in which the animal-assisted interventions can be applied are: (group) conversations, vocabulary, social skills/ feelings and relationships, collaboration, solving/ managing conflicts and social defensibility.

The animal species that can be applied to interventions are dog, cat, rabbit, horse, sheep, goat, calf (beef) and rabbit. The settings in which the animals can be placed are: 'permanent residence at school', 'animal visiting' and 'external location'. This research shows that the animal species dog, cat and rabbit can be placed in all three of the settings. The animal species horse, calf (beef), sheep, goat and fish can only be placed in the settings 'external location' and 'residential animal'.

Inhoudsopgave

Inleiding	13
1. Aanleiding onderzoek	14
2. Doelstelling Stichting en onderzoek	16
3. Opzet van het onderzoek	17
3.1. Onderzoeksvragen:	17
3.2. Begrippenlijst:	18
4. Materialen en methode	22
4.1. Onderzoekstype	22
4.2. Onderzoeksontwerp	22
4.3. Onderzoekspopulaties	22
4.3.1. Leerkrachten en directeuren van de basisscholen	23
4.3.2. Experts	23
4.4. Methode en verwerking documentenanalyses	25
4.4.1. Onderzoek naar anti-pestprogramma's	29
4.4.2. Onderzoek geschiktheid diersoort/ dieren	29
4.4.3. Onderzoek naar de mogelijkheid dier-ondersteunde interventies in een anti-pestprogramma's	29
4.5. Methode en verwerking van interviewen:	29
4.6. Methode deelvragen en conclusie	31
5. Resultaten	32
5.1. Resultaten deelvraag 1:	32
5.1.1. Resultaten sub-deelvraag 1.1	33
5.1.2. Deelconclusie sub-deelvraag 1.1:	35
5.1.3. Resultaten sub-deelvraag 1.2	36
5.1.4. Deelconclusie sub-deelvraag 1.2	40
5.1.5. Resultaten Sub-deelvraag 1.3:	41
5.1.6. Deelconclusie sub-deelvraag 1.3	47
5.1.7. Resultaten sub-deelvraag 1.4:	49
5.1.8. Deelconclusie sub-deelvraag 1.4	53
5.1.9. Resultaten sub-deelvraag 1.5:	55
5.1.10. Deelconclusie sub-deelvraag 1.5	56
Conclusie deelvraag 1	57
5.2. Resultaat deelvraag 2:	58

5.3	Deelconclusie deelvraag 2	60
6.	Conclusie	61
7.	Discussie	62
7.1.	Foutendiscussie	62
7.2.	Inhoudelijke discussie.....	64
8.	Aanbeveling.....	65
	Bronnenlijst	67
	Bijlage I: Anti-pestprogramma's	
	Bijlage II: Openingsmail	
	Bijlage III: Mail van de topiclist	
	Bijlage IV: De topiclist: Dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's	
	Bijlage V: Randvoorwaarden per diersoorten	
	Bijlage VI: Positieflijst/ huisdierenlijst	
	Bijlage VII: Zoönosen per diersoort	
	Bijlage VIII: KiVa	
	Bijlage IX: De Vreedzame school	
	Bijlage X: Prima-Methode	
	Bijlage XI: Kanjertraining	
	Bijlage XII: Checklist gezondheidsrisico's	
	Bijlage XIII: Checklist dierenwelzijn	

Inleiding

Dit onderzoek staat in het teken van in hoeverre het mogelijk is om dier-ondersteunde interventies te integreren in anti-pestprogramma's van de basisscholen.

Opdrachtgever

Het onderzoek is in opdracht van stichting Animal Assisted Interventions in Zorg, Onderzoek en Onderwijs (AAIZOO) uitgevoerd. Stichting AAIZOO houdt zich bezig met onderzoeken, ontwikkelen, stimuleren en bekend maken van deskundige toepassingen van activiteiten en werkzaamheden in de zorg en het onderwijs waarin dieren een ondersteunende of assisterende rol hebben.

Door de toevoeging van dieren aan het onderwijs en de zorg kunnen de onderwijs- en zorgprocessen en activiteiten geoptimaliseerd worden.

Stichting AAIZOO zet zich daarnaast in om de kennisinfrastructuur te verbeteren en voor drempelverlaging van professionele verantwoorde inzet van dieren. Door de kennisinfrastructuur te verbeteren kunnen de wetenschappers, hulp- en zorgverleners en andere beroepsmatige aanbieders van dier-ondersteunde werkzaamheden hun kennis delen, onderzoeksprojecten op gang brengen en onderwijs ontwikkelen. (AAIZOO, Z.D.).

Leeswijzer

Het onderzoeksverslag is opgebouwd uit de volgende hoofdstukken. In hoofdstuk één is de aanleiding van dit onderzoek beschreven. In het hoofdstuk daarna zijn de doelstellingen van de opdrachtgever en het onderzoek uitgeschreven. Vervolgens leest u in hoofdstuk drie de onderzoeksvragen en begrippenlijst van het onderzoek en in hoofdstuk vier de gehanteerde onderzoeksmethode- en materialen.

Om de deelvragen te beantwoorden zijn er naast de interviews ook documentenanalyses gehouden. De resultaten van de documentenanalyses en de interviews zijn, per (sub)deelvraag, te lezen hoofdstuk vijf, Resultaten.

In hoofdstuk zes, Conclusie, is de conclusie van het onderzoek geschreven. In hoofdstuk zeven zijn de discussiepunten van dit onderzoek beschreven. De onderzoekers geven naast het onderzoek ook aanbevelingen betreft het integreren van de dier-ondersteunde interventies en voor vervolgonderzoeken. Deze aanbevelingen zijn te vinden in hoofdstuk acht. Ten slotte vindt u in de bijlagen de documenten die ondersteuning bieden aan de verslaglegging van dit onderzoek.

1. Aanleiding onderzoek

Uit onderzoek van HBSC (2013) is gebleken dat van alle basisschoolleerlingen tien procent gepest wordt. 72 procent, van de tien procent, wordt eenmalig gepest of twee keer gepest en 28 procent, van de 10 procent, structureel (Nederlands Jeugd Instituut, 2014).

Volgens het artikel van Filippo (2011) is pesten heftiger dan plagen. Een duidelijk verschil tussen pesten en plagen is dat bij plagen de machtsverhouding gelijk is én blijft. Bij pesten is de machtsverhouding niet gelijk verdeeld. Tijdens het pesten zijn er twee of drie partijen betrokken, namelijk de gepeste persoon, pester(s) en de omstand(er)s (Pestweb, 2014). Pesten heeft een grote impact op de drie groepen. De gevolgen zijn in de volgende subhoofdstukken beschreven.

Gevolgen pesten bij gepest persoon

De gevolgen voor een persoon die gepest wordt, zijn dat hij last kan krijgen van psychische- en sociale problemen. Denk bij psychische gevolgen aan moeheid, depressiviteit en angsten en bij sociale gevolgen aan angsten voor groepen, faalangst, perfectionisme en bijna tot geen vrienden en/of contacten hebben (Gezondheidsnet, 2010; PLoP Med, 2010; Stichting Aandacht voor Pesten, 2013)

De gevolgen van gepest worden, beperken zich niet alleen op de psychische en sociale problemen. Door klachten zoals hoofdpijn, buikpijn en vermoeidheid, verkeerde lichaamshouding, eetstoornissen, afwijkingen in de hersenen en vermindering van zelfverzorging, zijn de gevolgen ook lichamelijk (fysiek) te merken (Nederlands Jeugd Instituut, Z.D.; Gezondheidsnet, 2010; PLoP Med, 2010; Stichting Aandacht voor Pesten, 2013.) De genoemde gevolgen zullen er voor zorgen dat de gepeste persoon de peestsituatie zal ontwijken (Stichting Opvoeden.nl. Z.D.). Als de peestsituatie op school is, zullen de leerprestaties verslechteren door afwezigheid en/of concentratieproblemen op de lesstof (Dekker, Vorst & van Osch. Z.D.). De gevolgen van het gepest worden, stoppen niet nadat de gepeste persoon uit de peestsituatie is gekomen. De gevolgen van pesten zijn zelfs na veertig jaar nog merkbaar volgens onderzoek van Kings College Londen (2014). De gevolgen kunnen zich uiten in depressiviteit, angststoornissen, zelfmoordgedachten en een vergrote kans op een laag opleidingsniveau (Kings College Londen, 2014).

Gevolgen pesten bij pester(s)

Bij de pesters zijn er op korte termijn geen negatieve gevolgen te zien, maar wel op lange termijn. De negatieve gevolgen van pesten zijn terug te zien in: niet passende gedragingen, problemen in hun jeugd, criminaliteit, suïcidale pogingen, grotere kans om bij huiselijk geweld betrokken te raken en grotere kans op kinderen met problematische gedragingen. (Nederlands Jeugd Instituut, Z.D.)

Gevolgen pesten bij omstand(er)s

Omstanders zijn de mensen die niet pesten en niet gepest worden, maar wel getuige zijn van pesten. De invloed van pesten is bij de omstanders terug te zien in verminderde leerprestaties, een verminderde zin om naar school te gaan en een angst om ook gepest te worden (Nederlands Jeugd Instituut, Z.D.; Krowatschek en Krowatschek, 2005).

Voorkomen van pesten

Om de negatieve gevolgen van pesten en het pesten zelf te voorkomen, waren er in 2014 in Nederland 61 anti-pestprogramma's opgezet. Uit onderzoek van een Commissie Anti-pestprogramma's, in opdracht van Staatssecretaris Sander Dekker van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, bleek dat 47 van de 61 anti-pestprogramma's niet werkten. Deze zijn daarom afgekeurd. In de afgekeurde anti-pestprogramma's is pesten niet als onderwerp opgenomen en/of het is volgens de Commissie Anti-pestprogramma's niet aannemelijk dat pesten wordt teruggedrongen. Er zijn 14 anti-pestprogramma's die wel werken aan: sociale veiligheid, het

voorkomen van sociale problemen, het stimuleren van sociaalvaardig gedrag, het voorkomen van pesten, het vergroten van de sociale weerbaarheid, sociale vaardigheden en het verbeteren van het klassenklimaat. (AntiBJZ, 2014). In Bijlage I zijn de afgekeurde en voorlopig goedgekeurde anti-pestprogramma's opgenomen.

Positieve effecten van dieren

Uit onderzoeken van Janssen en Bakker (2007) en Ascione (1992) is gebleken dat dieren positieve invloeden hebben op mensen. Bijvoorbeeld: dieren verminderen het eenzaamheidsgevoel, helpen bij psychiatrische problemen, voorkomen suicides, verminderen medicatiegebruik, geven structuur, verhogen de eigenwaarde, bieden troost, bescherming en plezier, werken antidepressief, hebben een kalmerende uitwerking, verminderen angsten en dienen als voorbeeldfunctie en spiegel. Daarnaast geven dieren zekerheidsgevoel, vertrouwen en continuïteit (Stichting Mens & Dier Nederland, 2014) en dienen dieren als een neutraal medium en een ijsbreker (Serpell, 1999.)

Dieren zorgen bij de sociaal-emotionele ontwikkeling, cognitieve ontwikkeling en gezondheid van kinderen voor positieve effecten. De positieve effecten van dieren bij de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen zijn: meer zelfvertrouwen, meer weerbaarheid, hoger zelfbeeld, competent, zelfstandiger, meer empathie naar zowel dier als mens, sociale vaardigheid en door de steun die dieren kunnen geven (emotionele ondersteuning) worden psychische klachten voorkomen en daarnaast zijn kinderen met dieren aantrekkelijker als speelmaatje dan kinderen zonder huisdier. Op het gebied van cognitieve ontwikkeling stimuleren dieren bij kinderen de taalontwikkeling en het onthouden en leren van onderwerpen. Daarnaast leren de kinderen om te gaan met geboorten en sterfte en leren ze over de uiterlijk kenmerken tussen man en vrouw. (Endenburg en Baarda, 1995; Endenburg en van Lith, 2010, p. 36 - 37; Ascione, 1992). Op het gebied van de gezondheid van het kind hebben dieren positieve effecten op de hartslag en bloeddruk. Deze dalen bij het aaien van een dier (Wells, 2009) en daardoor is het aaien van een dier stress verminderend (Stichting Mens & Dier Nederland, 2014) en zorgt het aaien indirect voor een beter immuunsysteem (Wells, 2009; Ascione, 1992). Kinderen die in het bezit zijn van gezelschapsdieren hebben een lager ziekteverzuim dan kinderen zonder gezelschapsdieren (McNicholas en Collis, 2005).

Geschikte dieren, welke vorm en de risico's van dier-ondersteunde interventies

De beschreven positieve invloeden die dieren op kinderen hebben, kunnen mogelijk ingezet worden in de voorlopig goedgekeurde anti-pestprogramma's. Maar voordat de dieren worden ingezet, zal er eerst aan de hand van PRIMA-zorg, uitgezocht moeten worden welke diersoorten/dieren geschikt zijn om in een anti-pestprogramma ingezet te kunnen worden en in welke Animal Assisted Interventions(AAI)-vorm. Ook moeten de gezondheidsrisico's voor mens en dier in beeld gebracht worden. Denk hierbij aan infecties (zoönosen), allergieën, overlast, ongedierte en trauma's (bijtonden, krabben, trappen van grote dieren) (Janssen en Bakker, 2007; Pajkrt, 2007). Maar niet alleen voor de mensen zijn er risico's bij het inzetten van dieren. Het welzijn van de dieren kan ook in het gedrang komen, vooral van de dieren die continu ingezet worden (Janssen en Bakker, 2007). Om het dierenwelzijn tijdens de interventies te waarborgen, zal tijdens het onderzoek uitgezocht worden hoe voorkomen kan worden dat het dierenwelzijn in het gedrang komt. Het is al bekend dat het dierenwelzijn gewaarborgd kan worden door de vijf vrijheden van de dieren (zie definitie dierenwelzijn in hoofdstuk 3.2) in acht te nemen, de dier-ondersteunde interventies onder toezicht van een ouder te geven, de dieren te socialiseren met mensen voordat de dieren worden ingezet, de dieren onder toezicht van een dierenarts te plaatsen, de dieren te verzorgen op basis van hun natuurlijke behoeftes en te zorgen dat de professionals kennis hebben over de diersoorten die ingezet worden voor een interventie (Jegatheesan et al. Z.D.).

2. Doelstelling Stichting en onderzoek

In dit hoofdstuk worden de doelstelling van de Stichting AAIZOO en de doelstelling van het onderzoek beschreven.

Het doel van Stichting AAIZOO is om zich bezig te houden met onderzoeken, ontwikkelen, stimuleren en bekend maken van deskundige toepassingen. Dit allemaal op het gebied van zorg, onderzoek of het onderwijs in Nederland waar dieren een ondersteunende rol hebben (AAIZOO, Z.D.).

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te geven in hoeverre het mogelijk is om dier-ondersteunde interventie te integreren in een bestaand goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen. Dit onderzoeksverslag is het eindproduct van dit onderzoek.

3. Opzet van het onderzoek

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de onderzoeksvragen en de begrippenlijst.

3.1. Onderzoeksvragen:

De hoofdvraag en de deelvragen zijn tot stand gekomen door middel van de aanleiding van het onderzoek en de doelstelling van het onderzoek.

De hoofdvraag is: “In hoeverre is het mogelijk om dier-ondersteunde interventies te integreren in een bestaand voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen?”

Om antwoord op de hoofdvraag te krijgen, zijn er twee deelvragen opgesteld. Deelvraag één is vervolgens weer opgedeeld in vijf vragen. De onderzoeksvragen zijn hieronder uitgeschreven en worden in de beschreven volgorde beantwoord.

1. Waar moet opgelet worden bij het integreren van dier-ondersteunde interventies in een anti-pestprogramma?
 - 1.1 In welke vormen van AAI kunnen diersoorten ingezet worden in een anti-pestprogramma van de basisschool?
 - 1.2 Welke diersoorten kunnen geïntegreerd worden in een anti-pestprogramma van de basisschool?
 - 1.3 Met welke wet- en regelgeving moet rekening gehouden worden betreffende het integreren van dier-ondersteunde interventies/ dieren in het anti-pestprogramma?
 - 1.4 Op welke manieren blijven de gezondheidsrisico's voor mensen beperkt?
 - 1.5 Op welke manieren kan er voorkomen worden dat het dierenwelzijn in het gedrang komt?
2. Bij welke onderdelen in een voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma, zouden dier-ondersteunde interventies ter versterking van het anti-pestprogramma kunnen worden ingezet?

3.2. Begrippenlijst:

Voor het verkrijgen van het antwoord op de onderzoeksvraag is er gebruik gemaakt van verschillende begrippen. Om dezelfde definitie van de begrippen te gebruiken, is voor het onderzoek een begrippenlijst opgesteld. De begrippen vindt u in dit subhoofdstuk op alfabetische volgorde.

Animal Assisted Interventions (AAI):

AAI is de overkoepelende term van de interventies die gericht zijn op de inzet van dieren in zorgsituaties, onderwijs en menselijke diensten zoals sociale werkzaamheden. De Nederlandse term is dier-ondersteunde interventies (DOI) (Delorme, 2013). Onder AAI wordt verstaan: Animal Assisted Activities (AAA), Animal Assisted Education (AAE) en Animal Assisted Therapy (AAT) (Ophorst, 2014). AAA: De interventies van AAA zijn er op gericht dat de kwaliteit van het leven wordt verbeterd met behulp van dieren. Voor de AAA worden geen specifieke doelen opgesteld en schriftelijke rapportage van de activiteiten is niet verplicht. Wel worden de activiteiten begeleid door (speciaal opgeleide) professionals en vrijwilligers. De dieren worden, voordat ze worden ingezet, gescreend zodat ze voldoen aan de criteria van de activiteit. Daarnaast worden de begeleiders getraind voor de activiteit. (Jegatheesan et al. Z.D.; Ophorst, 2014).

AAE: AAE zijn gestructureerde interventies die worden gegeven met een doel in een onderwijsomgeving. Bij de sessies van AAE wordt er aan één of meerdere educatieve doelen gewerkt. De sessies worden uitgevoerd door een gekwalificeerde pedagoog, intern begeleider of de onderwijzer begeleidt de sessies en evalueren evalueert de doelen (Jegatheesan et al. Z.D.; Ophorst, 2014).

AAT¹: AAT staat in het teken van het verbeteren van het fysieke, cognitieve, gedrags- en/ of sociaal-emotioneel functioneren van een cliënt. De interventies worden geleverd/geleid door opgeleide AAT-therapeuten met een kwalificatie in de gezondheidszorg en/of maatschappelijke dienstverlening. De voortgang van de interventies en persoonlijke specifieke doelen worden gemeten, opgenomen en naderhand geëvalueerd. Het dier, is tijdens de AAT-sessie, een belangrijk onderdeel van de sessie. Daarom moet het dier voldoen aan bepaalde criteria en getraind zijn. (Jegatheesan et al. Z.D.; Ophorst, 2014).

Anti-pestprogramma's:

Anti-pestprogramma's zijn programma's die pesten tegengaan. Naast een beschreven beleid waarin aangegeven is hoe pestgedrag gesignaleerd kan worden en de vastgelegde afspraken om pesten te voorkomen en aan te pakken (Rijksoverheid, Z.D.), bestaat een anti-pestprogramma bijvoorbeeld uit trainingen voor leerkrachten, lessenseries op scholen, een spel, bijscholing voor leerkrachten, leerlingenvolgsysteem, directietraining, interventietraining, nascholing en ouderavond (KiVa Anti-Bullying Program, 2014; Kanjertrainingen, Z.D.; POINT OF VIEW productions Utrecht, 2013^a; Gezondschool.nl, Z.D.).

Basisschool:

De basisscholen zijn scholen voor kinderen van vier tot en met twaalf jaar oud (SWC, Z.D.). In dit onderzoek wordt met de term basisschool; alle reguliere basisscholen in Nederland bedoeld.

Deskundig:

Met de term 'deskundig' wordt bedoeld: mensen die onderzoek doen of deden en/of les geven of gaven in een vakgebied van het basisonderwijs, anti-pestprogramma's, pesten en/of mens-

¹ Deze vorm van AAI zal niet ingezet worden tijdens of na het onderzoek.

dierrelatie. Met de term 'deskundig' wordt ook verstaan: mensen die werkzaam zijn bij een bedrijf die één van de vier anti-pestprogramma's heeft ontwikkeld en verzorgt op de basisscholen.

Dieren:

Met het begrip dieren worden gezelschapsdieren en hobbydieren bedoeld. De dieren zijn gedomesticeerde dieren die in kleine aantallen gehouden worden gehouden. Voor bijvoorbeeld het gezelschap, sport en/ of liefhebberij. Dieren die geconsumeerd of verhandelen worden, vallen hier niet onder (Raad voor Dierenaangelegenheden, 2006: Rijksoverheid, Z.D^a).

Dierwelzijn:

Dierwelzijn houdt de lichamelijke en geestelijke gezondheid van het dier in. Het dierwelzijn wordt gewaarborgd aan de hand van de vijf vrijheden voor dieren. De vijf vrijheden zijn (FAWC, 1993):

- vrij van honger en dorst;
- vrij van fysiek en thermaal ongerief;
- vrij van pijn, verwondingen en ziektes;
- vrij om normaal gedrag te vertonen;
- vrij van angst en chronische stress.

Het gedomesticeerd dier wat in aanmerking komt voor de dier-ondersteunde interventies, wordt getraind, gesocialiseerd met mensen, beoordeeld op zijn gedrag en gecontroleerd door een dierenarts. De dierenarts zal daarna op frequente basis de gezondheidscontroles uitvoeren en indien nodig veterinaire zorg geven. De controles gebeuren om het welzijn van het dier te waarborgen en zoönosen te voorkomen. De dierenarts baseert de frequentie op de behoeften van het dier en de interventies waar het dier bij is (Jegatheesan et al. Z.D.).

Experts:

Onder de term 'experts' worden hoogleraren, wetenschappers en ervarings-experts in de vakgebieden onderwijs, pesten of mens-dierrelatie gerekend.

Gezondheidsrisico's:

Dieren kunnen gezondheidsrisico's voor mensen met zich meebrengen. Onder gezondheidsrisico's door dieren wordt in dit onderzoek verstaan: trauma's, zoönosen en allergieën (C. Oomkes, docent diermanagement, persoonlijke communicatie, 9 maart, 2015).

Hondenspiegel:

Hondenspiegel houdt in dat honden een reflectie geven op ons gedrag (InfoNu.nl, 2015).

Konijnenheuvel:

Een natuurlijke en/of kunstmatige zandheuvel waar konijnen in kunnen graven en die dient als huisvesting. (Levendehave, 2015.)

Leerlingen:

Met dit begrip worden de kinderen bedoeld in de leeftijd van vier tot twaalf jaar die op een reguliere basisschool zitten.

Leerlingenmediatie:

Leerlingenmediatie is het bemiddelen van conflicten tussen leerlingen (POINT OF VIEW productions Utrecht, 2013^b).

Mediatoren:

Mediatoren zijn leerlingen uit groep zeven en acht die gesolliciteerd hebben en opgeleid zijn voor deze functie. De functie houdt in dat de dienstdoende leerlingen in de pauzes erop letten of ze

kunnen helpen bij een ruzie of conflict. Naast de pauzes dienen de mediators de gehele dag aanspreekbaar te zijn om conflicten en/of ruzies op te lossen. (POINT OF VIEW producties Utrecht, 2013⁶).

Paardenspiegel:

Paardenspiegel houdt in dat paarden op een directe manier reageren op non-verbale communicatie van de mens (Visser, 2014).

Pesten:

Door pesten wordt er bij een persoon schade toegebracht op een fysieke, verbale of psychologische manier. Pesten kan gedaan worden door één of meerdere personen. Pesten is een vorm van agressie en de machtsverhouding is ongelijk (Nederlands Jeugd Instituut, 2014).

Plagen:

De persoon die geplaagd wordt, kan de plager minimaal gelijke weerstand bieden en is elke keer iemand anders. De machtsverhouding blijft gelijk en het plagen duurt niet lang (Kenter, 2000).

PRIMA-zorg:

Voordat een dier voor een Animal Assisted Interventions (AAI) wordt ingezet, wordt eerst nagegaan of het dier voldoet aan de PRIMA-zorg. PRIMA-zorg staat voor: Predictable, Reliable, Inspiring, Manageable en Appropriate. In het Nederlands: Voorspelbaar, Betrouwbaar, Inspirerend, Controleerbaar en Geschikt. (Pompe, 2014).

Settings:

De settings, waarin de dieren ingezet kunnen worden, zijn 'residentieel dier', 'bezoekdier' en 'externe locatie'.

- Onder residentieel dier worden drie definities verstaan. Welke definitie van kracht is, is afhankelijk van de diersoort. De definities zijn:
 - o Dieren die zoveel mogelijk in de klas aanwezig zijn, eigendom zijn van een leerkracht en getraind zijn op om vervoerd te worden.
 - o Dieren die 24 uur per dag, zeven dagen in de week aanwezig zijn in de klas.
 - o Dieren die 24 uur per dag, zeven dagen in de week aanwezig zijn op het terrein van de basisschool.
- Onder bezoekdier wordt verstaan: een dier die onder begeleiding van een medewerker en/of vrijwilliger van een professionele stichting of bedrijf, op bezoek komt in de klas.
- Onder externe locatie wordt verstaan dat de gehele klas onder begeleiding van de leerkracht (en ouders) op bezoek gaat bij een kinderboerderij, een boerderij of een dierentuin.

Trauma's:

Dieren kunnen trauma's veroorzaken bij mensen door bijten, krabben en trappen (Pajkrt, 2007).

Voorlopig goedgekeurde anti-pestprogramma's:

In Nederland zijn 61 anti-pestprogramma's ontwikkeld. 14 van de 61 anti-pestprogramma's zijn door de onderzoekscommissie Anti-pestprogramma's voorlopig goedgekeurd. De Commissie Anti-pestprogramma's heeft het onderzoek uitgevoerd in opdracht van Staatssecretaris Sander Dekker van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (AntiBJZ. 2014.)

Binnen dit onderzoek wordt er alleen gericht op de anti-pestprogramma's KiVa, Prima-methode, Kanjertraining en De Vreedzame school. De reden hiervan is uitgelegd in hoofdstuk 4.3 Onderzoekspopulatie.

Zoönosen:

Dieren kunnen ziektes overdragen aan mensen. Ziektes die overgedragen worden, worden zoönosen genoemd. Dieren hoeven er zelf niet ziek van te zijn om de ziekte over te dragen. Alleen het meedragen van de ziekteverwekker (bacterie, virus, schimmel, parasiet of prion) is genoeg. (Nederlands Centrum voor Beroepsziekten, Z.D.)

4. Materialen en methode

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het onderzoekstype, -ontwerp en – populaties. Vervolgens wordt ingegaan op de methode en verwerkingen van de data.

4.1. Onderzoekstype

Beschrijvend en exploratief zijn de onderzoekstypes van dit onderzoek. Het onderzoekstype ‘beschrijvend’ is bepaald doordat er vooraf geen bedachte hypothesen, verwachtingen of theorieën waren en de hoofdvraag gebaseerd is op “hoeverre”. Het onderzoekstype ‘exploratief’ is gebaseerd op onderzoek naar de samenhang van dier-ondersteunde interventies, een anti-pestprogramma en het ontwikkelen van een nieuwe theorie (Baarda en de Goede, 2001).

Het onderzoek kent verschillende fases waarin de twee type onderzoeken elkaar hebben afgewisseld.

Bij het uitvoeren van de documentenanalyses (beginfase) was het onderzoek voornamelijk een beschrijvend onderzoek. In deze fase werd bestaande relevante informatie opgezocht en geanalyseerd.

In de middenfase zijn er interviews afgenomen. Hierin werden meningen en ervaringen gevraagd van experts (zie tabel 1 en 2). Hierdoor werd nieuwe informatie verkregen. Daarmee was de middenfase een exploratieve type. In de eindfase van het onderzoek werden de verzamelde informatiestukken samengevoegd en zijn er conclusies getrokken (zie hoofdstuk 6). In deze fase voerde het onderzoekstype ‘beschrijvend’ meer de boventoon.

Het onderzoek was tevens een praktijkgericht onderzoek (Baarda en de Goede, 2001). Want de resultaten uit dit onderzoek bieden een kans voor verbetering van anti-pestprogramma's door middel van verbeterde kennis en inzichten over het gebruik van dieren in anti-pestprogramma's.

4.2. Onderzoeksontwerp

Er zijn van diverse onderwerpen informatie verzameld, daarom valt het onderzoek onder het onderzoeksontwerp ‘survey-onderzoek’ (Bethlehem, Z.D.).

De informatie werd aan de hand van de documenten uit de documentenanalyses en een eenmalig interview per geïnterviewde verzameld. De verzamelde en geanalyseerde gegevens van dit survey-onderzoek zijn niet-numerieke gegevens. Dit betekent dat het onderzoek een kwalitatief onderzoek is, dit omdat de gegevens uit de interviews niet omgezet zijn in cijfers (Bethlehem, Z.D.).

Bij het uitvoeren van dit kwalitatieve survey-onderzoek werden geen experimenten uitgevoerd (Bethlehem, Z.D.). Daarom kan er geconcludeerd worden dat het onderzoeksontwerp van dit onderzoek een kwalitatief non-experimenteel survey-onderzoek is.

4.3. Onderzoekspopulaties

De populaties, die centraal staan in dit onderzoek, waren de voorlopig goedgekeurde anti-pestprogramma's van de Nederlandse basisscholen, namelijk de KiVa, Prima- methode, Kanjertraining en De Vreedzame school (Nederlands Jeugd Instituut, 2014).

Naast de vier voorlopig goedgekeurde anti-pestprogramma's vormden de leerkrachten/ directeuren van de basisscholen, de experts in verschillende vakgebieden en de documenten uit de documentenanalyses belangrijke onderzoekspopulaties. In de paragrafen 4.3.1, 4.3.2 en 4.4 wordt verder ingegaan op de volgende onderzoekspopulatie: leerkrachten en directeuren van de basisscholen, de experts in verschillende vakgebieden en de documenten uit de documentenanalyses.

4.3.1. Leerkrachten en directeuren van de basisscholen

Om de juiste informatie en ideeën te verkrijgen en een juiste keuze te maken in personen, zijn er enkele criteria opgesteld. De criteria voor de leerkrachten en directeuren van de basisscholen waren:

Criteria basisscholen zonder dieren:

- reguliere basisschool in Nederland;
- één van de anti-pestprogramma's KiVa, Kanjertraining, Prima-methode of De Vreedzame school in gebruik genomen;
- geen dieren op basisschool.

Criteria basisscholen met dieren:

- reguliere basisschool in Nederland;
- één van de anti-pestprogramma's KiVa, Kanjertraining, Prima-methode of De Vreedzame school in gebruik genomen;
- het inzetten dier-ondersteunde interventies of het hebben van dieren op hun basisschool.

De basisscholen die voldeden aan de criteria en geïnterviewd wilden worden, zijn vermeld in tabel 1.

Tabel 1: Geïnterviewde leerkrachten en directeuren van de basisscholen.

Naam	Functie	Basisschool	Anti-pestprogramma
Basisscholen zonder dieren			
Mevrouw J. Heeg	Directeur	Basisschool Het Palet te Leeuwarden	KiVa
Mevrouw D. van der Maas	Leerkracht groep acht	Basisschool 't Kompas te Groningen	De Vreedzame school
Mevrouw M. Berger	Leerkracht groep één en vier	Basisschool Veldhuizerschool te Ede	De Vreedzame school
Mevrouw A. Eldik	Leerkracht groep één	Basisschool de Sprong te Leeuwarden	Kanjertraining
Basisscholen met dieren			
Mevrouw M. Schmidt	Directrice	De Pionier te Leeuwarden	De Vreedzame school
Meneer L. Zandbergen	Directeur	OBS Jan Campert te Spijkenisse	Prima-methode

In de tabel zijn de namen van de geïnterviewden, hun desbetreffende functie, de basisschool op welke zij werkzaam zijn en het anti-pestprogramma dat door de basisschool wordt gebruikt, vermeld.

4.3.2. Experts

Onder de term 'experts' worden hoogleraren, wetenschappers en ervarings-experts in de vakgebieden onderwijs, pesten of mens-dierrelatie gerekend. Onder de experts werden selectieve keuzes gemaakt op basis van werkveld, expertise en functie.

In tabel 2 is opgenomen welke personen de experts zijn die geïnterviewd zijn en wat hun functie is binnen het bedrijf waarin zij werkzaam zijn en bij welk bedrijf ze werken.

Tabel 2: Lijst geïnterviewde experts

Naam	Functie	Werklocatie
Prof. dr. M. J. Enders-Slegers	Bijzonder hoogleraar Antrozoölogie	Open Universiteit Heerlen
Dr. N. Endenburg	Universitair docent. Departement Dier in Wetenschap en Maatschappij-Relatie Mens Dier.	Faculteit Diergeneeskunde Universiteit Utrecht
Drs. R. Verhoeven	Educational Manager	Hogeschool Utrecht, Amersfoort
Dr. D. Wienke	Voorzitter Onderzoekcommissie Anti-pestprogramma's	Projectcoördinator, Adviseur veilige en zorgzame leeromgeving bij NJI (Den Haag/ Utrecht)
Z. Bassa-Defesh	Consultant	Veiligheid NL (Amsterdam)
G. Weide	Ontwikkelaar Kanjertraining	Stichting Kanjertrainingen (Almere)
V. Rijntjes	Medewerker KiVa BV	Rijksuniversiteit Groningen
P. van Veen en S. Mustaers	Directeuren Apenmanagement	Apenmanagement (Eijsden)
J. Meijer	Projectleider Vreedzame scholen/wijken. Projectleider Bslim en Bewegen voor kinderen	Gemeente Groningen

Hieronder is weergegeven waarom de experts uitgekozen zijn om geïnterviewd te worden voor dit onderzoek.

Prof. Dr. M.J. Enders-Slegers

Prof. Dr. Enders-Slegers is Bijzonder Hoogleraar Antrozoölogie en werkzaam aan de Open Universiteit van Heerlen. Ze heeft onderzoek gedaan naar onder meer mens-dierrelaties (Groenkennisnet, 2013). Daarnaast is zij adviseur van Stichting AAIZOO (AAIZOO. Z.D.).

Dr. N. Endenburg

Dr. Endenburg is werkzaam als universitair docent aan de Universiteit Utrecht, afdeling dier in de wetenschap. Zij is gespecialiseerd in mens- dierrelatie en heeft daarin diverse onderzoeken gedaan (Universiteit Utrecht, Z.D.).

Drs. R. Verhoeven

Drs.Verhoeven is momenteel bezig met een onderzoek naar het inzetten van honden op scholen voor kinderen met gedragsproblemen en daarnaast is ze onderwijzer aan de Hogeschool Utrecht in Amersfoort (R. Verhoeven, docent mens-dierrelatie, persoonlijke communicatie, 23 april, 2015).

Dr. D. Wienke

Dr. Wienke heeft, namens het Nederlandse Jeugdinstituut, onderzoek uitgevoerd naar alle anti-pestprogramma's in Nederland in opdracht van staatssecretaris Sander Dekker van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (Nederlands Jeugd Instituut, 2013). Door het onderzoek heeft meneer Wienke kennis en inzicht van alle anti-pestprogramma's van Nederland.

Z. Bassa-Dafesh

Mevrouw Bassa-Dafesh is consultant bij VeiligheidNL in Amsterdam. VeiligheidNL is de ontwikkelaar van de Prima-methode, dat gebaseerd is op het onderzoek van de Noor Dan Olweus (Gezondeschool.nl, Z.D.).

G. Wiede

Meneer Weide is ontwikkelaar van de Kanjertraining en psycholoog (CNVO, Z.D.).

V. Rijntjes

Mevrouw Rijntjes is medewerker bij KiVa BV. KiVa BV is niet de bedenker van de KiVa. Dit is de Finse mevrouw Salmivalli. De reden waarom er niet is gekozen voor mevrouw Salmivalli, maar voor mevrouw Rijntjes, is dat de officiële KiVa is toegespitst op scholen die het Finse onderwijssysteem hanteren in plaats van het Nederlandse onderwijssysteem. KiVa BV heeft het officiële KiVa-programma toepasbaar gemaakt op het Nederlands onderwijssysteem.

P. van der Veen en S. Mustaers

Meneer van der Veen en mevrouw Mustaers zijn directeurs van Apenmanagement. Zij en hun medewerkers geven een vertaling van wetenschappelijke onderzoeken naar praktische toepasbare kennis en leermethodes (P. van der Veen, directeur Apenmanagement, persoonlijke communicatie, 16 april, 2015).

J. Meijer

Mevrouw Meijer is trainer van De Vreedzame school in het Noorden van Nederland. Daarnaast is ze Projectleider Vreedzame scholen en wijken en Projectleider Bslim en Bewegen voor kinderen.

4.4. Methode en verwerking documentenanalyses

Naast de vier voorlopig goedgekeurde anti-pestprogramma's, de leerkrachten/directeuren van de basisscholen en de experts in verschillende vakgebieden, behoren de documenten uit de documentenanalyses bij de populatie van die onderzoek. Er is voor deze populatie gekozen, omdat niet alle informatie te verkrijgen was via de interviews. Voordat de documentenanalyses werden uitgevoerd, zijn aan de hand van de onderzoeksvragen de zoektermen voor de documentenanalyses bepaald. De zoektermen zijn overwegend in het Nederlands. Mocht de informatie niet beschikbaar zijn in het Nederlands of onvoldoende informatie opleveren, dan wordt er met de Engelse en/of Duitse zoektermen verder gezocht. Er wordt niet met de Engelse en Duitse zoektermen gezocht als de informatie alleen betrekking heeft op Nederland. Bijvoorbeeld de anti-pestprogramma's en de wet- en regelgeving.

De zoektermen die gebruikt waren zijn te vinden tabel 3 op de volgende pagina.

Tabel 3: Nederlandse, Engelse en Duitse zoektermen

Onderwerp:	Nederlandse zoektermen:	Engelse zoektermen:	Duitse zoektermen:
Anti-pestprogramma's	Onderdelen anti-pestprogramma KiVa	-	-
	Onderdelen anti-pestprogramma Prima-methode	-	-
	Onderdelen anti-pestprogramma Kanjertraining	-	-
	Onderdelen anti-pestprogramma De Vreedzame school	-	-
Geschiktheid diersoorten/dieren	PRIMA-zorg	PRIMA-care	-
	Wet- en regelgeving dier	-	-
	Voorkomen gezondheidsrisico's mens bij inzet dier	Prevent health risks in using animals	Vorbeugung von Gesundheitsrisikos beim Menschen beim Einsatz von Tieren
	Voorkomen zoönosen	Preventing zoönosen	Vorbeugung von Zoonosen
	Hygiëne inzet dier	Animal hygiene	Hygiene MaBnahmen beim Einsatz von Tieren
	Voorkomen allergische reacties door dieren	Preventing allergic reactions through animals	Vorbeugung von allergische Reaktionen verursacht durch Tiere
	Dierenwelzijn	Animal welfare	Tiergerechtsheit
	Hond huisvesting/ gedrag	Dog housing/ behavior	Hund Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Kat huisvesting/ gedrag	Cat housing/ behavior	Katze Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Paard huisvesting/ gedrag	Horse housing/ behavior	Pferd Artgerechte Haltung/ Verhalten

	Kalf (rund) huisvesting/ gedrag	Calf housing/ behavior	Kalb Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Schaap huisvesting/ gedrag	Sheep housing/ behavior	Schaf Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Geit huisvesting/ gedrag	Goat housing/ behavior	Ziege Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Kip huisvesting/ gedrag	Chicken housing/ behavior	Huhn Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Cavia huisvesting/ gedrag	Guinea pig housing/ behavior	Meerschweinchen Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Konijn huisvesting/ gedrag	Rabbit housing/ behavior	Kaninchen Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Hamster huisvesting/ gedrag	Hamster housing/ behavior	Hamster Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Woestijnrat huisvesting/ gedrag	Gerbil housing / behavior	Wüstenrennmaus Artgerechte Haltung / Verhalten
	Marmot leefomgeving/ huisvesting/ gedrag	Marmot habitat/ housing/ behavior	Murmeltier Lebensraum/ Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Vis huisvesting/ gedrag	Fish housing/ behavior	Fisch Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Wandelende tak huisvesting/ gedrag	Stick insect housing/ behavior	Stabheuschrecke Artgerechte Haltung/ Verhalten
	Worm huisvesting/ gedrag	Worm habitat/ housing/ behavior	Wurm Lebensraum Artgerechte Haltung/ Verhalten
Mogelijkheid dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's	Effect dieren op kinderen	Effects of animals on children	Der Effekt von Tieren auf Kinder
	Soort dieren op school	Animal species at school	Sorten Tiere in der Schule
	Vormen AAI	Types of AAI	Formen von AAI
	Dieren in AAI	Animals in AAI	Tieren in AAI

	Klasdieren	Animals in the school classroom	Tieren in der Klasse
	Positieflijst	-	-
	Behoeftediersoort	Needs of animal species	Artspezifische Bedürfnisse Tiersorten
	Diersoort huisvesting	Housing of animal species	Artspezifische Haltung von Tiersorten
	Eisen inzet dieren	Demands deployment of animals	Artspezifische für den Einsatz von Tiersorten

De bovengenoemde zoektermen zijn in drie onderwerpen verdeeld. Namelijk: anti-pestprogramma's, geschiktheid diersoorten/dieren en dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma. In de hoofdstukken 4.4.1 tot en met 4.4.3 worden de onderzoeksonderwerpen uitgebreid toegelicht.

Met behulp van internetzoekmachine Google, Google Scholar en de bibliotheek van Hogeschool van Hall Larenstein te Leeuwarden, zijn de zoektermen opgezocht.

Voordat dat de informatie, die met behulp van de zoektermen gevonden is, gebruikt werd voor de analyse, is er nagegaan of de informatie voldeed aan de richtlijnen van dit onderzoek. De richtlijnen waren dat de informatie:

- wetenschappelijk onderbouwd is;
- geen persoonlijke meningen bevat;
- relevant is voor het onderzoek;
- geschreven is in het Nederlands of Engels;
- geen geld kost;
- toegankelijk is voor iedereen;
- geschreven is door betrouwbare/professionele instituten of bedrijven;
- recente data betreft over onderzoeksonderwerpen anti-pestprogramma;
- recente data betreft over onderzoeksonderwerpen dieren;
- recente data betreft over onderzoeksonderwerpen dier-ondersteunde interventies in een anti-pestprogramma.

4.4.1 Onderzoek naar anti-pestprogramma's

Er werd onderzoek gedaan naar de inhoud van de anti-pestprogramma's KiVa, Kanjertraining, Prima-methode en De Vreedzame school die in Nederland worden gebruikt. Dit is gedaan aan de hand van een documentenanalyse van bestaande informatie en het interviewen van de experts van de gekozen anti-pestprogramma's. (Zie tabel 1 en 2 voor de geïnterviewde experts). Door het bestuderen van de bestaande informatie en het verzamelen van nieuwe informatie via interviews is er inzicht verkregen in welke onderdelen van de anti-pestprogramma's de dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden.

4.4.2 Onderzoek geschiktheid diersoort/ dieren

Om te bepalen welke diersoorten geïntegreerd kunnen worden in de anti-pestprogramma's, werd onderzocht welke diersoorten/ dieren geschikt zijn. De geschiktheid werd bepaald aan de randvoorwaarden van de settings en de criteria PRIMA-zorg. De criteria van PRIMA-zorg zijn: het karakter van het dier, mens- dierrelatie, (positieve) effecten dier, trainbaarheid van het dier en of het dier aansluit bij de hulpvraag (Pompe, 2014). Daarnaast zijn de dieren pas geschikt als ze gedomesticeerd en gesocialiseerd zijn (Jegatheesan et al. Z.D.).

Naast de randvoorwaarden en criteria PRIMA-zorg werd door de documenten uit de documentenanalyses bepaald of de diersoorten/dieren geschikt zijn.

De documentenanalyses hadden als onderwerpen: wet- en regelgeving en de veiligheidsrisico's mens en welzijn van dier. Bij de documentenanalyse van de wet- en regelgeving is onderzocht met welke wetten en regelgeving rekening gehouden moet worden vóór en tijdens de dier-ondersteunde interventies, bijvoorbeeld het in waarde laten van de intrinsieke waarde van het dier, hondenbelasting en (risico)aansprakelijkheid. Met de documentenanalyse betreffende veiligheidsrisico's werd geanalyseerd hoe trauma's door dieren, zoönosen en allergieën voorkomen kunnen worden en werden de aspecten hygiëne en allergieën geanalyseerd. Vervolgens werd er een documentenanalyse uitgevoerd betreffende het welzijn van het dier. Bij deze analyse werd onderzocht op welke manieren voorkomen kan worden dat het dierenwelzijn in het gedrang komt tijdens de interventies.

4.4.3 Onderzoek naar de mogelijkheid dier-ondersteunde interventies in een anti-pestprogramma's

Aan de hand van de documenten uit de documentenanalyses is in dit onderzoek een beeld geschetst in hoeverre dier-ondersteunde interventies ingezet kunnen worden in de voorlopige goedgekeurd anti-pestprogramma's. De analyses werden uitgevoerd op de effecten van dieren op kinderen, de AAI-vormen, de dieren die geïntegreerd kunnen worden en de eisen rondom de inzet van dieren in Animal Assisted Interventions.

4.5 Methode en verwerking van interviews:

De experts (uit de vakgebieden onderwijs, pesten of mens- dierrelatie) werden telefonisch of via de e-mail benaderd. Voor de openingse-mail was een algemene e-mail opgesteld (zie hiervoor Bijlage II). Als de expert instemde met een interview, werd een e-mail met meer informatie betreffende het onderzoek en de topiclist als bijlage toegestuurd (zie Bijlage III en Bijlage IV). Vervolgens werden er, op de locaties, half gestructureerde mondelinge interviews afgenomen.

Door de interviews met de experts uit de verschillende vakgebieden werd de geldigheid van de interviews gewaarborgd (Baarda, Goede en Meer- Middelburg, 2007). Bij de interviews werd gevraagd naar de attitudes, opinies, gevoelens, gedachten en/of kennis van de experts over het

onderwerp (Baarda en de Goede, 2001). Bij één expert is het interview telefonisch afgenomen omdat er geen afspraak voor een mondeling interview gepland kon worden.

Bij het afnemen van de interviews werd gebruik gemaakt van een topiclist (zie Bijlage IV) en een open houding (onbevangen interpreteren). Op deze manier werden er belangrijke vragen gesteld en ruimte gecreëerd voor de geïnterviewden om meningen en ideeën te vormen. Om deze ideeën en meningen vast te leggen, is, met toestemming van de geïnterviewden, gebruik gemaakt van audio-opname-apparatuur, waardoor de informatie uit de interviews betrouwbaarder werd (Baarda, Goede en Meer-Middelburg, 2007). Aan het einde van de interviews werd de geïnterviewde bedankt. Indien er interesse is voor de samenvatting van het definitieve onderzoek, zal dat worden toegestuurd.

Bij het uitwerken van de resultaten is gebruik gemaakt van de interviews die in vivo en axiaal gecodeerd zijn, nadat ze vanuit de audio tekstueel zijn gemaakt. Om de resultaten kracht bij te zetten zijn citaten gebruikt. De citaten werden, in overstemming met de geïnterviewden, anoniem verwerkt. Om aan te geven uit welke groep het citaat afkomstig is, is er onderscheid gemaakt tussen experts en leerkrachten/directeuren van de basisscholen.

Om een beeld te geven van de manier waarop de open tekst stapsgewijs overgaat in een citaat, is hieronder een voorbeeld gegeven van deel van een interview dat verwerkt is in een stuk open gecodeerde tekst, in vivo gecodeerde tekst, axiaal gecodeerde tekst en vervolgens in een citaat. De stappen zijn te zien in de onderstaande tekst en in tabel 4 en 5.

Open gecodeerd:

“Eh, daar heb ik natuurlijk over nagedacht in de voorbereiding. En eh nou ik kan me wel voorstellen dat dieren eh bepaalde invloeden op mensen en op kinderen kunnen hebben en dat dat een gepeste of pester eh kan veranderen denk ik. En eh maar ik zou dat heel moeilijk vinden om, om zelf, ik zat te denken hoe moet ik dat nou voor me zien eh praktisch in de school, heb je dan euuh een stukje waar je, ik kon het niet helemaal bedenken toen ik erover na dacht in de voorbereiding. Dus aan de ene kant denk ik, dat kinderen hier wel baat bij kunnen hebben, aan de andere kant weet ik niet zo goed hoe jullie dat misschien voor je zien dan.”

Tabel 4: In Vivo gecodeerde tekst

Nummer	Tekstfragment	Label:
1.9	Daar heb ik natuurlijk over nagedacht in de voorbereiding. Ik kan me wel voorstellen dat dieren bepaalde invloeden op mensen en op kinderen kunnen hebben en dat dat een gepeste of pester kan veranderen. Ik zou dat heel moeilijk vinden om zelf, ik zat te denken hoe moet ik dat nou voor me zien praktisch in de school, heb je dan een stukje waar je, ik kon het niet helemaal bedenken toen ik erover na dacht in de voorbereiding. Dus aan de ene kant denk ik, dat kinderen hier wel baat bij kunnen hebben aan de andere kant weet ik niet zo goed hoe jullie dat misschien voor je zien dan.	Houding effect van dieren in De Vreedzame school

Tabel 5: Axiaal gecodeerde tekst

Eerste codering	Tweede codering
Houding effect van dieren in De Vreedzame school (1.9)	Mening dieren in anti-pestprogramma (1.9; 2.8; 4.4; 7.4; 8.1; 8.5; 10.6; 12.9; 13.7; 13.8; 13.9; 13.10; 14.6; 14.14; 14.20) ²

Citaat:

“Ik kan me wel voorstellen dat dieren bepaalde invloeden op mensen en op kinderen kunnen hebben en dat dat een gepeste of pester kan veranderen.”

4.6 Methode deelvragen en conclusie

Bij het hoofdstuk 5, Resultaten werd per (sub)deelvraag de resultaten weergegeven. Dit werd gedaan aan de hand van de documenten uit de documentenanalyses en de informatie uit de afgenomen interviews. Vervolgens werd er per (sub)deelvraag een (sub)deelconclusie getrokken. De (sub)deelconclusies vormen de basis voor de conclusie op de hoofdonderzoeksvraag.

² Nummers van tekstfragmenten die onder dezelfde axiaal codering horen.

5 Resultaten

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is de hoofdvraag opgedeeld in twee deelvragen. De eerste deelvraag is daarbij opgedeeld in vijf sub-deelvragen, zodat de deelvraag volledig en nauwkeurig beantwoord kan worden. De onderzoeksvragen zijn beantwoord aan de hand van de resultaten van de documentenanalyses en van de interviews. De resultaten zijn per onderzoeksvraag verwerkt en per onderzoeksvraag is een conclusie geschreven.

5.1 Resultaten deelvraag 1:

Onderzoeksvraag: *“Waar moet opgelet worden bij het integreren van dier-ondersteunde interventies in een voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma?”*

De bijbehorende vijf sub-deelvragen, van deelvraag 1, zijn als volgt:

- 1.1 In welke vormen van AAI kunnen diersoorten ingezet worden in een anti-pestprogramma van de basisschool?
- 1.2 Welke diersoorten kunnen geïntegreerd worden in een anti-pestprogramma van de basisschool?
- 1.3 Met welke wet- en regelgeving moet rekening gehouden worden betreffende het integreren van dier-ondersteunde interventies/ dieren in het anti-pestprogramma?
- 1.4 Op welke manieren blijven de gezondheidsrisico's voor mensen beperkt?
- 1.5 Op welke manieren kan er voorkomen worden dat het dierenwelzijn in het gedrang komt?

De sub-deelvragen worden in de bovenstaande volgorde beantwoord. Aan de hand van de resultaten van de sub-deelvragen kan vervolgens de conclusie op deelvraag 1 getrokken worden.

5.1.1 Resultaten sub-deelvraag 1.1

Onderzoeksvraag: “In welke vormen van AAI kunnen diersoorten ingezet worden in een anti-pestprogramma van de basisschool?”

Voordat de sub-deelvraag beantwoord is, werd onderzocht hoe vaak de basisscholen de anti-pestprogramma's gebruiken. In dit onderzoek gaven de geïnterviewde basisscholen allemaal aan dat zij intensief bezig zijn met hun anti-pestprogramma. Het toepassen van deze anti-pestprogramma's verschilt van dagelijks tot wekelijks. Hieronder wordt per anti-pestprogramma de frequentie van toepassing omschreven.

Bij een KiVa school wordt aangegeven dat het programma elke dag wordt toegepast en het gebruik daarvan zichtbaar is. Zo hangen er posters aan de muur en de surveillanten dragen hesjes op het schoolplein. Daarnaast wordt in het KiVa programma aangegeven dat het programma een structurele aanpak heeft door evaluaties van het programma, ervaringsbijeenkomsten, monitoring, coaching, nascholing en de jaarlijkse trainingsdagen (Veenstra et al, 2013).

Geïnterviewde leerkrachten/ directeurs van de basisscholen die De Vreedzame school toepassen, geven aan dat er elke week les wordt gegeven uit het lesprogramma. Zo hangt er Vreedzame school materiaal in de klas. Bijvoorbeeld de afspraken. Indien nodig passen zij het programma vaker toe. Hieronder een citaat over De Vreedzame school:

Citaat leerkracht: “Iedere week wordt er les gegeven uit het lesprogramma, maar het is natuurlijk niet een lesje op zich, maar een programma wat de hele dag zichtbaar moet zijn”.

De Vreedzame school wordt wekelijks toegepast in een lessenserie voor alle groepen van de basisschool (De Vreedzame school, 2013).

In de omschrijving van de Kanjertraining wordt niet de frequentie omschreven, maar volgens de geïnterviewden wordt de Kanjertraining elke dag of wekelijks toegepast. Citaat van een leerkracht: *“Het is een manier van leven, wij gebruiken het de hele dag door”*. De toepassing gebeurt door middel van een les, de bijbehorende petten, de posters die in de klas hangen en een knieboek³ met verhalen.

De Prima-methode heeft een Prima-pestmeter, zes lessen van de film ‘Spijt’ en een E-learning module die één uur duurt. Uit de programma-omschrijving van het anti-pestprogramma wordt de frequentie van de toepassing van het programma niet beschreven (VeiligheidNL, Z.D.).

Bij de Prima-methode wordt in een interview gezegd dat deze niet voldoet om toegepast te kunnen worden in een schooljaar van 40 weken, omdat deze uit te weinig lessen bestaat. Citaat van een leerkracht: *“Ik heb een werkplan voor het hele jaar van ons sociaal- emotioneel beleid. Dat is onder andere goed, maar dat is te weinig om het daar mee te doen”*.

AAI-vormen en settings

Uit onderzoek is gebleken dat de frequentie van het gebruik van de anti-pestprogramma's verschillend is tussen de vier anti-pestprogramma's en de manier waarop de basisschool en leerkrachten het anti-pestprogramma toepassen, wijken ook van elkaar af. Maar door de frequentie van het gebruik van een anti-pestprogramma, kan bepaald worden welke AAI-vorm en setting, op het gebied van dier-ondersteunde interventies, op de basisschool toegepast kan worden. Door de

³ Uitleg van de geïnterviewde: “een knieboek is een boek dat op schoot neergelegd kan worden en waar doorheen gebladerd kan worden.”:

frequentie, de in gebruik genomen anti-pestprogramma en het gebruik van het anti-pestprogramma zal de AAI-vorm en setting per basisschool verschillen.

Settings:

Om de AAI-vorm te bepalen die het beste bij de basisschool en frequentie van gebruik van het anti-pestprogramma past, moet eerst gekeken worden naar de verschillende settings. De settings zijn: 'residentieel dier', 'bezoekdier' en 'externe locatie'. (Zie begrippenlijst, Hoofdstuk 3.2 voor de definities van de settings).

AAI-vormen:

In Nederland zijn er verschillende AAI-vormen bekend, deze zijn: zorgdier (met team), zorgboerderij, hulp- of geleidehond, dagbesteding, bezoekdier (met team), aaihond, bezoek vrijwilliger met dier, behandeling of therapie met therapiehond en -begeleider, voorleeshond, therapie met paard, ezel en dolfijn, coachen met honden en andere dieren, (Dieren in de zorg en welzijn, 2011^a), boerderijdieren (Dieren in de zorg en welzijn, 2011^b) en kinderboerderijen (Dieren in de zorg en welzijn, 2011^c).

Bij de interviews gaven de experts de volgende AAI-vormen aan: leesdieren, (vrijwillige) bezoekteams, klastier(en), hond met handler⁴, paardenspiegel, hondenspiegel⁵, hond van docent, permanent snuffeldier, trainingsprogramma, (kinder)boerderij, paardencoaching, leendieren, metafoor of als hulpmiddel.

Overigens gaven twee experts aan dat de AAI-vorm afhankelijk is van de situatie/ behoefte van de basisschool en de klas. Hieronder een citaat van een leerkracht die dit weergeeft.

Citaat: *"Ik denk niet dat er één gouden regel is. Ik denk dat het erg afhankelijk is van de situatie waarin de school dan wel klas zit."*

In de volgende tabel (tabel 6) is weergegeven in welke settings de genoemde AAI-vormen toegepast kunnen worden in de anti-pestprogramma's. In de tabel zijn de AAI-vormen die te maken hebben met bezoekteams die toegepast worden op zorginstellingen en scholen voor speciaal onderwijs (Stichting Zorgdier Nederland, Z.D.) niet meegenomen in de tabel. Dit heeft als reden dat deze doelgroepen niet behoren tot de doelgroep van dit onderzoek. Daarnaast zijn de AAI-vormen betreffende therapie niet opgenomen in de tabel. De reden hiervoor is dat AAT-vormen niet in de anti-pestprogramma's passen, omdat interventies gegeven moeten worden door opgeleide Animal Assisted therapeuten met een kwalificatie in de gezondheidszorg en/of maatschappelijke dienstverlening of door een dierenverzorger die aangestuurd wordt door een therapeut (Ophorst, 2014).

⁴ Handler is een geleider/ begeleider van de hond.

⁵ Voor de betekenis van paarden- en hondenspiegel, zie Begrippenlijst, Hoofdstuk 3.2.

Tabel 6: Passende AAI-vorm per setting.

Residentieel dier:	Bezoekdier:	Externe locatie:
Aaihond	Aaihond	Aaihond
(Voor)leesdier	(Voor)leesdier	(Voor)leesdier
Coachen met dier	Coachen met dier	Coachen met dier
Trainingsprogramma	Trainingsprogramma	Trainingsprogramma
Hondenspiegel	Hondenspiegel	Hondenspiegel
Metafoor	Metafoor	Metafoor
Hulpmiddel (film)	Hulpmiddel (film)	Hulpmiddel (film)
Klasdier	Hond met handler	Hond met handler
Paardenspiegel	Bezoekdier (met team of vrijwilliger)	Paardenspiegel
Hond van docent	Leendier	Kinderboerderij
Permanent snuffeldier		Boerderijdier

Bepaalde AAI-vormen zijn in meerdere settings geplaatst. De reden hiervoor is dat de desbetreffende AAI-vormen in meerdere settings toegepast kunnen worden.

5.1.2 Deelconclusie sub-deelvraag 1.1:

Uit dit onderzoek is gebleken dat de diersoorten in meerdere AAI-vormen ingezet kunnen worden. De AAI-vormen zijn: aaihond, (voor)leesdier, coachen met dier, trainingsprogramma, hondenspiegel, metafoor, hulpmiddel (film), klasdier, hond van docent, permanent snuffeldier, hond met handler, bezoekdier, paardenspiegel, leendier, boerderijdier en kinderboerderij. De AAI-vormen kunnen geplaatst worden in drie verschillende settings: 'dieren op school', 'bezoekdier' en 'externe locatie'. De eerste zeven genoemde vormen kunnen in alle drie de settings ingezet worden: hond met handler en paardenspiegel alleen in de settings 'bezoekdier' en 'externe locatie'. Klasdier, hond van docent en permanent snuffeldier alleen in de setting 'residentieel dier', leendier en bezoekdier alleen in de setting 'bezoekdier' en kinderboerderij en boerderijdier alleen in de setting 'externe locatie'.

Gebaseerd op de frequentie van het gebruik van een anti-pestprogramma en de settings kan de AAI-vorm gekozen worden. Ondanks de frequentie en settings is de AAI-vorm afhankelijk van de doelstelling, situatie en behoefte van basisschool en/of klas. Per basisschool zal dus gekeken moeten worden welke AAI-vorm het beste ingezet kan worden binnen het anti-pestprogramma.

5.1.3 Resultaten sub-deelvraag 1.2

1.2 Onderzoeksvraag: “Welke diersoorten kunnen geïntegreerd worden in een anti-pestprogramma van de basisschool?”

Uit de interviews is gebleken dat de geïnterviewde experts, directeuren en leerkrachten van de basisscholen voorkeur hebben voor de volgende diersoorten: konijn, hond, kat, worm, geit, schaap, cavia, hamster, marmot, vis, wandelende tak, kip en paard.

Dieren die de geïnterviewden liever niet inzetten, zijn: kalf (rund), geit, konijn, kat, hond, woestijnrat, cavia, paard en hamster.

In tabel 7 is de voorkeur en afkeur van de geïnterviewden, betreft de diersoorten, weergegeven.

Tabel 7: Voorkeur versus afkeur diersoorten.

Diersoort	Aantal voorkeur	Aantal afkeur
Hond	5	2
Kat	3	1
Paard	1	1
Kalf (rund)	-	1
Schaap	1	-
Geit	2	1
Kip	1	-
Cavia	1	2
Konijn	6	2
Hamster	1	1
Woestijnrat	-	1
Marmot	1	-
Vis	1	1
Wandelende tak	1	-
Worm	1	-

Er geen significant verschil tussen de voorkeuren van diersoorten bij experts in het vakgebied ‘onderwijs’ en de experts in de vakgebieden ‘pesten’ en ‘mens-dierrelatie’.

Wel is te zien dat de diersoorten konijn, hond, kat en geit de hoogste voorkeur genieten en een aantal diersoorten zowel eenmalig positief als negatief benoemd zijn. Voorbeelden hiervan zijn de diersoorten kalf(rund) en de woestijnrat. Deze zijn enkel negatief benoemd door de experts. De diersoorten die enkel positief benoemd zijn door de experts zijn de diersoorten wandelende tak en worm. De diersoorten die gelijke aantallen hebben gekregen betreft voor- en afkeur zijn de diersoorten paard, hamster en vis. Zo gaf een leerkracht aan voorkeur te hebben voor een vis en een expert in het vakgebied ‘pesten’ juist een afkeur voor dit diersoort.

Naast alle genoemde diersoorten tijdens de interviews (zie tabel 7), zijn er andere benamingen gegeven voor de voorkeur van een diersoort. De benamingen zijn: huisdieren, harige dieren, aaibare dieren, grote dieren, onooglijke dieren, robuuste dieren, dieren die je in een hok kunt zetten, kleinere huisdieren, dieren die iets warm oproepen, gesocialiseerde dieren, insecten van buiten, allergie-vrije dieren en rustige dieren.

Randvoorwaarden settings

Voordat de genoemde dieren ingezet worden (zie tabel 7), is het verstandig om te kijken of de diersoorten kunnen voldoen aan de randvoorwaarden die per setting aan de diersoorten/ dieren worden gesteld en dus ingezet kunnen worden in één of meerdere settings. De settings zijn: 'residentieel dier', 'bezoekdier' en 'externe locatie' (Voor meer informatie over de settings, zie de resultaten van deelvraag 1.1 (hoofdstuk 5.1.1)). De algemene en specifieke randvoorwaarden zijn opgesteld aan de hand van de data uit de interviews en uit de documenten van de documentenanalyses.

Mocht een diersoort/ dier niet kunnen voldoen aan de gestelde randvoorwaarden van de setting, dan wordt het diersoort/ dier niet ingezet in de desbetreffende setting. Door de gestelde randvoorwaarden worden risico's, bijvoorbeeld in het gedrang komen van het dierenwelzijn, vermeden. Een citaat van een expert die hierbij past: *"Het dierenwelzijn staat bij mij ook wel heel hoog in het vaandel. (...) en als je dat niet kan waarborgen (...) dan moet je gewoon een andere therapie⁶ gaan doen"*.

Tevens gelden voor alle settings de algemene randvoorwaarden waar de dieren/diersoorten aan moeten voldoen. Deze zullen als eerst beschreven worden. Vervolgens zullen de specifieke randvoorwaarden per setting, waar de diersoorten/dieren aan moet voldoen, beschreven worden.

Algemene randvoorwaarden settings

Alle dieren/diersoorten moet, bij het inzetten in AAI in anti-pestprogramma's, voldoen aan PRIMA-zorg. De criteria horend bij PRIMA-zorg zijn: voorspelbaar, betrouwbaar, inspirerend, controleerbaar en geschikt (Zie hoofdstuk 3.2, Begrippenlijst). De uitleg van de criteria zijn uitgeschreven in tabel 8.

Tabel 8: PRIMA-zorg

Voorspelbaar	Het dier moet het verwachte gewenste gedrag vertonen bij een activiteit en niet afgeleid worden door de ruimte, geluid of geur.
Betrouwbaar	Het dier mag geen onverwacht/ ongewenst gedrag vertonen bij een activiteit.
Inspirerend	De cliënt moet geïnspireerd raken door het dier. De mate hiervan is afhankelijk van geslacht, leeftijd en levenswijze.
Controleerbaar	De mate waarin men controle heeft op de situatie en daarbij het gedrag van het dier. Door training kunnen bepaalde gewenste gedragingen worden gestimuleerd en vergroot je de controle op het gedrag
Geschikt	Het dier moet passen bij de activiteit. De inzet van het dier moet doelmatig, gemakkelijk en handig zijn, dit is per activiteit anders. Dit hangt ook nauw samen met de zorgvraag, doelgroep en het behandelplan.

(Pompe, 2014; Delta society, 1996).

Een citaat van een expert die past bij het criterium 'inspirerend' is: *"Bij een stoere knul kan ik me niet voorstellen dat je één of ander truttig poedeltje inzet"*.

Naast het feit dat er alleen diersoorten/dieren ingezet mogen worden die voldoen aan PRIMA-zorg, mogen er ook alleen gedomesticeerde en gesocialiseerde diersoorten/ dieren ingezet worden in dier-ondersteunde interventies (Jegatheesan et al. Z.D.). Een expert bevestigde dit tijdens een interview. Citaat van de desbetreffende expert: *"(...) als ze maar heel goed gesocialiseerd zijn!"*

⁶ Met therapie, bedoelde de expert een andere interventie zonder dieren. Bijvoorbeeld met muziek.

De PRIMA-zorg en het inzetten van alleen gedomesticeerde en gesocialiseerde diersoorten/dieren, zijn manieren om de gezondheidsrisico's voor mensen te beperken. Het dier moet daarnaast (tijdens de dier-ondersteunde interventies) onder toezicht staan van volwassenen (met kennis over de diersoort) en na de interventie moeten de leerlingen en andere aanwezigen hun handen wassen (zie resultaten deelvraag 1.4, hoofdstuk 5.1.7).

Daarnaast moeten alle settings voldoen aan de Nederlandse wet- en regelgeving. Bijvoorbeeld het voorzien van de ethologische en fysiologische behoeftes van het dier betreft huisvesting en gedrag (zie Bijlage V). Bij het afnemen van de interviews werd tevens aangegeven dat de behoeftes van de diersoorten belangrijk gevonden worden. Een passend citaat van een geïnterviewde die dit weergeeft: *“Ja, ik vind het belangrijk om te kijken van waar heeft dat dier behoefte aan? Wat is het natuurlijke gedrag van het dier?”*.

Specifieke randvoorwaarden per setting

Naast deze algemene randvoorwaarden, zijn er per setting specifieke randvoorwaarden opgesteld waar de diersoorten/ dieren aan moeten voldoen voordat ze ingezet mogen worden.

Randvoorwaarden residentieel dier

- De diersoort moet gemakkelijk te onderhouden zijn betreft zijn fysiologisch en ethologische behoefte, (dagelijkse) verzorging en hygiëne;
- Kosten van de aanschaf van de diersoort en het onderhoud van de diersoort/dier mogen niet te hoog⁷ zijn.

Randvoorwaarden bezoekdier

- Het bedrijf of de stichting van het bezoekdier bevindt zich binnen een straal van 65 kilometer of is in het bezit van transportvergunning type 1. Dit in verband met de wet- en regelgeving over transport (zie resultaten deelvraag 1.3, hoofdstuk 5.1.5.);
- De kosten, van het op bezoek komen van het bezoekdier, mag niet te hoog⁸ zijn;
- De begeleiders van het dier moet kennis hebben van de diersoort (Jegatheesan et al. Z.D.);
- De basisschool moet ruimte ter beschikking hebben voor de interventie en tevens ruimte ter beschikking hebben om te kunnen voldoen aan de behoeften van het dier.

Randvoorwaarden externe locatie

- Voldoende ruimte en voorzieningen hebben om een hele klas te kunnen ontvangen;
- De huisvesting van de dieren moet ingericht zijn op mens-dier contact.

Diersoorten die geplaatst kunnen worden binnen een setting

Aan de hand van de gestelde randvoorwaarden, kan er bepaald worden of de diersoorten ingezet kunnen worden in één of meerdere settings. Tevens is in bijlage V, 'Randvoorwaarden per diersoorten', de minimale maten van de huisvesting en de natuurlijke gedragingen betreft solitair of in groepsvorm huisvestingen weergegeven waaraan voldaan moet worden voordat de diersoorten ingezet kunnen worden.

⁷ Afhankelijk van het budget van de basisschool, kan er bepaald of de aanschafkosten en onderhoud van de diersoort niet te hoog is. Dit verschilt dus per basisschool.

⁸ Afhankelijk van het budget van de basisschool, kan er bepaald worden of de kosten van het op bezoek komen van het bezoekdier, te hoog zijn. Dit verschilt dus per basisschool.

Residentieel dier

De diersoorten hond, kat, paard, kalf (rund), schaap, geit, konijn en vis, kunnen ingezet worden binnen de setting 'residentieel dier', mits er voldaan kan worden aan de behoeftes van het dier qua huisvesting en het uiten van natuurlijke gedragingen (zie Bijlage V: Randvoorwaarden inzet diersoorten).

Bezoekdier

Binnen de setting 'bezoekdier' kunnen de diersoorten hond, kat en konijn ingezet worden, mits de basisschool kan voldoen aan de gestelde algemene en specifieke randvoorwaarden van de setting 'bezoekdier' en de specifieke randvoorwaarden per diersoort. (Zie Bijlage V: Randvoorwaarden inzet diersoorten). Tevens is in de bijlage ook opgenomen dat de transport voor de diersoorten paard, kalf (rund), schaap, geit, vis te veel stress oplevert. Om deze reden worden de diersoorten niet in deze setting geïntregeerd.

Externe locatie

Op 'extern locatie' kunnen de diersoorten hond, kat, paard, kalf (rund), schaap, geit, konijn en vis ingezet worden mits er wordt voldaan aan de randvoorwaarden van de setting 'externe locatie' en de randvoorwaarden per diersoort (zie Bijlage V: Randvoorwaarden inzet diersoorten). De reden hiervoor is de achterliggende gedachte dat de diersoorten die ingezet worden in de settings 'residentieel dier' en 'bezoekdier' ook in de setting 'externe locatie' ingezet kunnen worden.

Dieren die niet worden ingezet

De reden dat de diersoorten marmot en worm niet verder meegenomen zijn in het onderzoek, is omdat de diersoorten niet gedomesticeerd zijn (Hirst, Z.D.) en niet op de Positieflijst staan (zie Bijlage X). De wandelende tak staat tevens niet op de Positieflijst en voldoet ook niet aan de criteria 'Geschikt' van PRIMA-zorg, omdat het diersoort kwetsbaar is en een nachtdier is (LICG, 2012). De diersoorten cavia, hamsteren woestijnrat zijn onvoorspelbaar en breekbaar (Fine, 2006) en voldoen daarom niet aan de criteria 'Voorspelbaar', 'Controleerbaar' en 'Geschikt' van de criteria PRIMA-zorg. Daarbij is de hamster ook een nachtdier (CNME, 2014). Dit maakt het diersoort ook ongeschikt, omdat de lessen op de basisscholen overdag gegeven worden. De diersoort kip voldoet ook niet aan de PRIMA-zorgcriteria. Dit omdat dit diersoort gevoelig is voor drukte en lawaai, waardoor ze overstuur kunnen raken. Daarbij is de aaibaarheid van de kip niet groot (Schippers, 2007). Daardoor is de diersoort niet 'Voorspelbaar', 'Betrouwbaar', 'Controleerbaar' en 'Geschikt'. Om deze reden wordt dit diersoort niet verder meegenomen in het onderzoek.

Overzicht welke diersoort in welke setting

Tabel 9 geeft overzichtelijk weer welke diersoorten, in welke setting, geïntegreerd kunnen worden in een anti-pestprogramma van de basisschool.

Tabel 9: AAI-vorm en diersoort.

Diersoort	Residentieel dier:	Bezoekdier:	Externe locatie:
Hond	X	X	X
Kat	X	X	X
Paard	X		X
Kalf (rund)	X		X
Schaap	X		X
Geit	X		X
Kip			
Cavia			
Konijn	X	X	X
Hamster			
Woestijnrat			
Marmot			
Vis	X		X
Wandelende tak			
Worm			

Het overzicht is gemaakt aan de hand van de bovenstaande resultaten.

5.1.4. Deelconclusie sub-deelvraag 1.2

De diersoorten hond, kat, paard, kalf (rund), schaap, geit, konijn en vis kunnen geïntegreerd worden in een anti-pestprogramma van de basisschool mits er voldaan kan worden aan de algemene of specifieke randvoorwaarden.

In de settings 'residentieel dier' en 'externe locatie' kunnen de genoemde diersoorten geïntegreerd worden. In de setting 'bezoekdier' kunnen alleen de diersoorten hond, kat en konijn ingezet worden omdat voor de andere dieren de transport te veel stress oplevert.

De diersoorten hamster, woestijnrat, marmot, wandelende tak en worm kunnen niet ingezet worden voor dier-ondersteunde interventies. De reden hiervoor is dat de diersoorten niet gedomesticeerd zijn, niet op de Positieflijst staan en/of niet voldoen aan de criteria PRIMA-zorg.

5.1.5 Resultaten Sub-deelvraag 1.3:

Onderzoeksvraag: “Met welke wet- en regelgeving moet rekening gehouden worden betreffende het integreren van dier-ondersteunde interventies/dieren in het anti-pestprogramma?”

Dier-ondersteunde interventies met diersoorten, in alle drie de settings en de genoemde AAI-vormen, kunnen niet toegepast worden zonder de wet- en regelgeving in acht te nemen en er aan te houden. Om deze reden wordt de wet- en regelgeving, betreffende diersoorten die ingezet worden in dier-ondersteunde interventie, in dit hoofdstuk beschreven.

Wet dieren

Om de gezondheid en welzijn van de dieren in Nederland te waarborgen, is de wet “Wet dieren” opgesteld en per 19 mei 2011 van kracht geworden (Evertsen, 2014). De wet stelt dat de intrinsieke waarde van het dier erkend moet worden, waarbij het dier vrij moet zijn dorst, honger, onjuiste voeding, ongerief, pijn, beschadigingen, ziektes, angst, stress en beperkingen in het natuurlijk gedrag (2014, artikel 1.3). Overigens is in Besluit Diergeneeskundigen opgenomen welke ingrepen bij dieren toegestaan zijn (Besluit dierengeneeskundigen, 2015). Deze ingrepen vallen niet onder ongerief, pijn en beschadigingen. Andere ingrepen, die niet in het besluit zijn opgenomen, zijn wel verboden (Rijksoverheid. Z.D.^a).

Bij het houden van dieren mag er bij het dier geen opzettelijke pijn of letsel aangebracht worden en de gezondheid en welzijn van het dier in het geding gebracht worden (2014, artikel 2.1 lid 1). Om deze reden is het van belang dat de dier-ondersteunde interventie onder toezicht staat van volwassen (met kennis over de diersoort). Bijvoorbeeld een leerkracht, begeleider en/of diereneigenaar die kennis heeft van de gedragingen van het dier en de leerlingen kan corrigeren. Zodat er opzettelijke geen pijn en/of letsel aangebracht kan worden, bij de dieren, door de leerlingen en het welzijn van het dier bewaakt wordt.

Naast dat er geen pijn of letsel aangebracht mag worden, mogen de dieren, die gehouden worden voor de interventies, niet gedood worden (2014, artikel 2.10, lid 1). In de alinea hierna ‘Besluit houders van dieren’ wordt verder op dit onderwerp ingegaan.

Indien een toezichthouder van het Ministerie van Economische zaken de dieren en de dierenverblijven willen controleren, dan moet hieraan medewerking verleend worden. Op deze manier kan de toezichthouder onderzoek doen naar dierziektes, zoönosen, ziekteverschijnselen en/of ziekteverwekkers. Daarnaast moeten de vragen van de toezichthouder over herkomst en verhandeling van de dieren naar waarheid verteld worden (2014, artikel 8.4.) Dit artikel geldt vooral voor de eigenaren van de dieren op externe locatie, de bedrijven/stichtingen van de bezoekdieren, de leerkrachten die hun eigen hond en/of kat inzetten en de basisscholen die vissen of konijnen inzetten.

Besluit houders van dieren

Het ‘Besluit houders van dieren’ is op 5 juni 2014 van kracht geworden. In het besluit zijn onder andere de onderstaande punten opgenomen die belangrijk zijn om in acht te nemen voor en tijdens de interventies met dieren.

Zo mogen de dieren niet geschopt en geslagen worden met letsel tot gevolg, bloot gesteld worden aan explosieve, bijtende of brandende stoffen, op slecht weiland gehouden worden en iets verplicht verplaatsen waar het dier niet geschikt voor is en/of de kracht voor heeft. Men mag zich daarnaast niet ontdoen van een dier (2014, artikel 1.3). Hierdoor is het, onder andere, niet verstandig om de diersoorten geiten, schapen, paarden en kalveren (runderen) niet in de setting ‘resident dier’ te integreren omdat over het algemeen de basisscholen ruimte te kort hebben (Algemene onderwijsbond, 2003), laat staan ruimte voor een geschikt weiland voor de diersoorten. Het verbod

op het ontdoen van dieren is in artikel 14 lid 1 van de Flora- en faunawet ook beschreven. Aquariumvissen vrij laten in de sloten, bijvoorbeeld omdat er te veel nakomelingen zijn geboren, is bij deze twee wetten verboden. Maar, daarnaast is het ook verboden om beschermde diersoorten⁹, bijvoorbeeld vissen, te vangen en te houden. Dit verbod is beschreven in de artikelen 9 en 13 lid a van de Flora- en Faunawet.

Dieren die gehouden worden, moeten voldoende bewegingsruimte hebben zodat de dieren geen/letsel oplopen of onnodig lijden (2014, artikel 1.8, lid 2), moeten de dieren beschermd worden tegen weersomstandigheden en gezondheidsrisico's, moet de eigenaar/verzorger van de dieren (dat in een gebouw of kooi zit) ervoor zorg dragen dat het niet kan ontsnappen (2014, artikel 1.6), mogen de dieren geen onnodige stress en angst ervaren en moet de samenstelling van de dieren het welzijn en gezondheid van het dier niet in de weg staan (2014, artikel 3.12 lid e en f). Zie de Bijlage V of de diersoorten, die ingezet kunnen worden in de dier-ondersteunde interventies in een anti-pestprogramma, alleen, samen of in groepsverband gehouden moeten worden om het welzijn van de diersoorten niet in de weg te staan. In dezelfde bijlage zijn ook de minimale maten van de dierverblijven, per diersoort, opgenomen.

De eigenaar van de dieren is verantwoordelijk de dieren verzorgd worden door iemand die kennis en vaardigheden heeft om de dieren te verzorgen, een ziek of gewond dier de juiste verzorging krijgt, de leefomgeving van het dier een goede hygiënische omstandigheid kent, het dier de juiste en juiste hoeveelheid voeding krijgt en het dier voldoende water, lucht en zuurstof krijgt (2014, artikel 1.7). Bij de settings 'externe locatie' en 'bezoekdier' zijn de eigenaren/ medewerkers van het bedrijf/stichting verantwoordelijk voor de genoemde punten uit artikel 1.7. De leerkrachten, die hun eigen hond of kat inzetten, zijn daarvoor verantwoordelijk. Voor de diersoorten de setting 'residentieel dier' is de aangestelde eindverantwoordelijk. De eindverantwoordelijke moet wel kennis en vaardigheden hebben om de dieren te verzorgen. Per basisschool verschilt het wie de eindverantwoordelijke wordt. Wel is het van belang dat de eindverantwoordelijke een volwassene is die de verantwoordelijkheid kan dragen.

In het verblijf van het dier wordt alleen materiaal gebruikt wat geschikt en onschadelijk voor het dier is. Daarnaast moet het verblijf en de materialen gemakkelijk schoongemaakt en ontsmet kunnen worden. (2014, artikel 1.8). Om aan dit artikel te kunnen voldoen is het verstandig om dierenverblijven en artikelen niet zelf te vervaardigen/bouwen maar om het te kopen bij een professioneel bedrijf. Bijvoorbeeld een dierenpeciaalzaak (hond, kat, konijn en vis) of een aannemer (paard, kalf (rund), schaap en geit).

Dieren kunnen, net als mensen, ziek worden. Om hier op voorbereid te zijn, moeten er drie afzonderlijke ruimtes (dierenverblijven) beschikbaar zijn. Eén voor de quarantaine, één voor vermoedens van besmettelijke ziektes bij dieren en één voor de zieke dieren zonder besmettelijke ziektes. De quarantaine wordt in gebruik genomen bij binnenkomst van dieren waarbij onbekend is hoe het met de gezondheid is gesteld en met de vaccinatiestatus (2014, artikel. 3.13, lid 1). Dit betekent dat in alle settings de eigenaren van de dieren in bezit moeten zijn van drie afzonderlijke ruimtes.

Naast de voorzorgsmaatregelen van quarantaine moet de gezondheid van de dieren dagelijks gecontroleerd worden aan de hand van een protocol en moeten er maatregelen genomen worden om ziektes te voorkomen en zieke dieren op een goede manier te verzorgen. Als blijkt dat de gezondheid van het dier niet verbetert, wordt een dierenarts geraadpleegd (2014, artikel 3.14, lid 1

⁹ Beschermde dieren zijn van nature voorkomende zoogdieren (behalve zwarte rat, bruine rat en de huismuis), amfibieën, reptielen en vissen (behalve de soorten waar de Visserijwet 1963 van toepassing is) en vogels die van nature op Europees grondgebied voorkomen (1998, artikel 4).

en 2). Op basis van het civielrecht mag de dierenarts geen behandeling van het dier uitvoeren als de eigenaar het daar niet mee eens is. Maar daarnaast is de dierenarts gebonden aan de Wet op de Uitoefening van de Diergeneeskunde. Dit betekent dat de dierenarts rechtsplicht heeft en dat hij het belang van het dier boven de wil van de eigenaar mag zetten en daardoor de behandeling mag beginnen, doorzetten of staken (Boerema, 2003).

Mocht het dier, na de behandeling, niet beter worden, dan mag het dier gedood worden. Dit is alleen toegestaan: als er gevaar is of dreigt voor mens of dier, op dierenartsadvies, ondragelijke pijn van het dier of gevaarlijke gedragingen die niet meer te corrigeren zijn en als het dier via een humane methode wordt gedood door iemand die kennis en ervaring heeft om het dier humaan en doeltreffend te doden (2014, artikelen 1.10, 1.13 en 1.14 van Besluit houders van dieren).

Indien gewenst, mag het dier begraven worden in de (basisschool)tuin. Dit geldt voor relatief kleine dieren zoals hond, konijn en kat en als het dier minimaal 75 centimeter diep begraven wordt om risico's voor volksgezondheid, diergezondheid en milieu te beperken. (NVWA, Z.D.^a; Boerema, 2003). Voor landbouwhuisdieren (ook hobbydieren) gelden andere regels. Het gestorven dier(kadaver) moet de werkdag erna aangemeld worden bij een erkend destructiebedrijf. Het destructiebedrijf dient het kadaver de volgende werkdag op te halen. Daarnaast dienen de kadavers afgedekt aangeboden te worden zodat het niet toegankelijk is voor andere dieren en ongedierte (NVWA, Z.D.^b).

Wetten omtrent honden

In het Besluit houders van dieren zijn ook artikelen opgenomen specifiek voor de hond. Zo moet er rekening gehouden worden op de manier hoe de hond wordt vastgelegd. De hond mag namelijk niet gewurgd worden of verwondingen oplopen door de halsband of bevestigingsmiddel. De hond heeft beschikking tot voldoende bewegingsruimte waarin hij niet wordt belemmerd door obstakels.

Daarnaast heeft de hond een hok dat ruim genoeg is, bescherming biedt tegen weersinvloeden en gereinigd kan worden (2014, artikel 3.2.). Wordt de hond geplaatst in een ren dan moet de ren groot genoeg zijn, één open kant hebben, een onderhouden bodem hebben zodat de bodem niet drassig wordt en er geen voorwerpen zijn waaraan de hond zich kan bezeren (2014, artikel 3.3).

Daarnaast moet de hond, als zijn gezondheid het toe laat, voldoende tijd doorbrengen buiten zijn verblijf (2014, artikel 3.16).

Naast dat het 'Besluit houders van dieren' specifieke artikelen heeft over de diersoort hond, bevat de Gemeentewet ook een artikel over de diersoort hond. De gemeentes mogen namelijk bepalen in welke gebieden honden los mogen lopen. Wordt dit niet aangegeven dan moet de hond aangelijnd zijn (Boerema, 2003).

Bij het inzetten van de honden in dier-ondersteunde interventies is het van belang om van te voren te kijken waar de honden los mogen, een juiste halsband hebben en door de klas/basisschool kunnen bewegen zonder belemmerd te worden of zich te bezeren door de stoelen en tafels. Voor de interventies is verstandig om de tafels en stoelen aan de kant te schuiven. In alle settings moeten de honden in het bezit zijn van voldoende bewegingsruimte. Zie voor de richtlijnen betreft bewegingsruimte hoofdstuk 5.1.3 Resultaten Sub-deelvraag 1.2.

Transportverordening

De 'Wet dieren' stelt, zoals beschreven, dat dieren vrij moeten zijn van ongerief, pijn, beschadigingen, stress en angst. Bij het transporteren van de dieren is het mogelijk dat de dieren dit weldegelijk ervaren. Om deze reden zijn er regels over het transporteren van dieren vastgelegd in Transportverordening om het dierenwelzijn te kunnen waarborgen. (NVMA, Z.D.^c; NVMA, Z.D.^d).

De regels gelden voor alle drie de settings, maar de setting 'bezoekdier' zal het meeste in aanraking komen met de regels. Het is daarom van belang dat de medewerkers, vrijwilligers en eigenaren van

de bezoekteams de regels kennen en in acht nemen. De regels zijn per onderwerp 'voorwaarden vervoeren van dieren', 'transportvervoersmiddelen' en 'documenten' hieronder opgesomd.

Onderwerp: voorwaarden voor het vervoeren van dieren:

- de dieren zijn geschikt voor transport en het transportmiddel en lopen geen letsel op of lijden onnodig tijdens het transport;
- de dieren hebben voldoende vloeroppervlakte en genoeg ruimte om te staan;
- de laad- en losvoorzieningen en het vervoermiddel zijn voor de dieren veilig en de dieren lopen er geen letsel door op;
- voor het vervoeren moeten alle nodige voorzieningen worden getroffen. dit zodat de transportduur wordt beperkt en het dier tijdens het transport in zijn behoeftes (water, voer en rust) voorzien wordt;
- het personeel heeft kennis over de dieren en bekwaamheid. het personeel voert zijn werkzaamheden uit zonder onnodig letsel of leed bij de dieren toe te brengen;
- het dierenwelzijn wordt regelmatig gecontroleerd en bewaakt;
- tijdens het transport dient een dierenverzorger mee te gaan;
- de weersverwachtingen goed zijn zodat het dier geen letsel kan oplopen;
- zieke, zwakke of gewonde dieren mogen niet vervoerd worden, behalve als het vervoer dient voor een behandeling bij een dierenarts.
- tijdens het vervoer is er een schriftelijk instructie betreft voederen en drinken aanwezig en een schriftelijke instructie betreft vereiste speciale verzorging. (NVWA, 2011^e).

Onderwerp: transportvervoersmiddelen:

- de transportvervoersmiddelen bieden de dieren bescherming tegen slechte weersomstandigheden, extreme temperaturen en klimaatsveranderingen;
- de transportvervoersmiddelen kunnen gemakkelijk gereinigd en ontsmet worden;
- de transportvervoersmiddelen bieden geen ontsappingsgevaar en de dieren kunnen de bewegingen van het transport weerstaan;
- de transportvervoersmiddelen bieden voldoende luchtkwaliteit- en luchthoeveelheid;
- de transportvervoersmiddelen hebben ruimte en licht om de dieren te controleren en te verzorgen;
- de transportvervoersmiddelen hebben een anti-slipvloer;
- de transportvervoersmiddelen beperken het weglekken van urine en ontlasting tot een minimum;
- de transportvervoersmiddelen voor eenhoevige dieren hebben één laadvloer of de laadvloeren (behalve de laagste) blijven leeg
- de oppervlakte van het transportmiddelen is geschikt (zie tabel 9) voor de diersoorten paard, kalf (rund), schapen en geiten).

Tabel 9: Oppervlakte transportmiddelen

Diersoort	Gewicht	Oppervlakte in m ² per dier
Volwassen paard		1,75 m ² (0,7 x 2,5 m)
Middelgrote kalveren	110	0,40 tot 0,70
Geschoren schapen en Lammeren van meer dan 26 kg	<55	0,20 tot 0,30
	>55	>0,30
Niet geschoren schapen	<55	0,20 tot 0,40
	>55	>0,40
Geiten	<35	0,20 tot 0,30
	35 t/m 55	0,30 tot 0,40
	>55	0,40 tot 0,75

Naast de opgesomde voorwaarden, is er in de regels, betreffende dierentransport, opgenomen dat hengsten en merries niet gezamenlijk vervoerd mogen worden. Hetzelfde geldt voor de geiten & schapen (NVWA, 2011^e).

Onderwerp: documenten:

Naast de gestelde voorwaarden om dieren te vervoeren, eisen betreft de transportvervoersmiddelen en welke dieren niet met elkaar vervoerd mogen worden, is het verplicht om verschillende documenten tijdens het transport bij zich te hebben. Op de documenten staat het volgende genoemd (NVWA, 2011^e):

- herkomst van de eigenaar;
- plaats van vertrek;
- datum en uur van vertrek;
- plaats van bestemming;
- verwachte duur van het geplande transport.

Indien er meer dan 65 kilometer gereden wordt om op locatie te komen, dan is de vervoerder verplicht om de volgende documenten bij zich te hebben (NVWA, 2011^e):

- vergunning artikel 10 van de verordening;
- kopie van de vergunning;
- getuigschrift van vakbekwaamheid.

Regels identificatie en registratie dieren

Als de dieren getransporteerd zijn, met de reden dat ze een nieuwe eigenaar krijgen, dan is het van belang om drie dagen na aankoop, de dieren (schapen, geiten en runderen) aan te melden/ te registreren bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). Tevens dienen wijziging in de gegevens binnen 30 dagen aangegeven te zijn. De reden van registratie is om snel te kunnen handelen bij dierziektecrisis of problemen voor de volksgezondheid

(RVO, Z.D^a.: RVO. Z.D^b. : 2015, artikel 2 en 4: Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders Z.D.).

In de regeling van de identificatie en registratie (I&R) is tevens opgenomen dat de dieren die na 1 januari 2010 geboren zijn een elektronische identificatie moeten hebben (Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders. Z.D.).

Naast de elektronische identificatie, dienen de runderen twee oormerken te hebben. Voor de geiten en schapen gelden weer andere regelingen.

De geiten en schapen die voor en op 9 juli 2005 geboren zijn, dienen één oormerk of tatoeage te hebben. Geiten en schapen na 9 juli 2005 geboren zijn, dienen twee identificatiemiddelen te hebben, waarvan één minimaal één oormerk is (Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders. Z.D.).

Reinigings- en Ontsmettings (R&O)

Heeft een bedrijf met meer dan tien eenhoevige dieren, dan dient het bedrijf een Reinigings- en Ontsmettingswasplaats (R&O) te hebben zodat na transport de transportwagen- middel gereinigd en ontsmet kunnen worden. (NVWA. Z.D^f.; Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders. Z.D.)

De eisen die aan een R&O gesteld zijn, zijn:

- de wasplaats heeft een verharde grond over de lengte van het transportmiddel;
- water en vloeistoffen kunnen niet in de grond of het wateroppervlakte stromen;
- het gebruikte water en vloeistoffen worden door een afvoer opgevangen;
- er is voldoende water aanwezig voor het reinigen en ontsmetten
- er is voldoende licht om elk uur van de dag de wasplaats te kunnen vinden;
- de voorzieningen en toegelaten middelen om te reinigen en te ontsmetten zijn aanwezig;
- er zijn voorzieningen om handen te wassen met warm water en zeep;

- er zijn laarzen en bedrijfskleding aanwezig en kunnen ter beschikking worden gesteld of er is een voorziening om de laarzen te reinigen.

Heeft het bedrijf minder dan tien eenhoevige dieren, dan kan er gereinigd en ontsmet worden met een tuinslang, hogedrukspuit of gieter in combinatie met een water, ontsmettingsmiddel en een bezem. Een zeil kan het water met ontsmettingsmiddel opvangen en met behulp van een emmer kan het water afgevoerd worden (Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders. Z.D.).

Wet bodembescherming en milieubescherming

Hierboven is beschreven dat een verharde vloer of zeil gebruikt kunnen worden om water met ontsmettingsmiddel op te vangen. Om de grond te beschermen tegen onder andere deze vorm van verontreiniging, is de Wet bodembescherming in 1986 van kracht gegaan.

In de wet is opgenomen dat de grond beschermd moet worden tegen verontreiniging. Daarbij is opgenomen dat een ieder de grond verontreinigt, maatregelen moet nemen om de verontreiniging te voorkomen en/of de verontreiniging te melden. (Wet bodembescherming, 2015).

In de wet is onder andere opgenomen dat de verontreiniging door mestopslag voorkomen dient te worden door het opslaan van mest op een vloeistofdichte mestplaat of in een vloeistofdichte container (Boerema, 2003). En is de opslag groter dan 3 m³ dan moet er rekening gehouden worden met de afstand tussen het opslaan van de mest en een geurige object (bedrijven en woningen). (2015, artikel 3.46). Mest van de diersoorten hond en kat, dienen niet opgeslagen te worden maar in de grijze container afgevoerd te worden in verband met het voorkomen van zoönosen. (Boerema, 2003).

Het milieu wordt beschermd door Wet Bodembescherming, maar ook door Wet Milieubeheer. De Wet Milieubeheer beschermt het milieu door opgestelde milieuplannen, milieuprogramma's, milieukwaliteitseisen, vergunningen, algemene regels en handhaving en regels betreft heffingen, bijdragen en schadevergoedingen (NVWA. Z.D.⁵).

Zoals beschreven, wordt het milieu beschermd door, onder andere, vergunningsplicht voor activiteiten die een negatief effect op het milieu hebben. Afhankelijk van de omvang van het bedrijf (externe locatie, bezoektteam en de basisschool), is het bedrijf verplicht om een vergunning aan te vragen en te hebben. De vergunningsplicht is namelijk geldig voor een ieder die dieren houdt in een omvang alsof het bedrijfsmatig is. De onderstaande factoren zijn, naast de factor 'omvang van het bedrijf', bepalend of het bedrijf een vergunningsplicht nodig heeft. De factoren zijn:

- aantal dieren en welke soort;
- maken mensen (naast het gezin of school) gebruik van de dieren of het terrein;
- zijn er speciale, grote, professionele voorzieningen getroffen (hokken, rijbak);
- wordt er verdiend aan de dieren;
- leveren de dieren producten;
- worden er advertenties geplaatst voor de producten/diensten;
- blijven de dieren lang in de huidige omvang (meer of minder);
- zorgen de dieren voor overlast (herrie, stof, mest);
- er dient een mestopslagplaats aanwezig te zijn;

Als de factoren bepaald hebben dat er voldaan moet worden aan de vergunningsplicht, dient er naar de desbetreffende gemeente te gaan om de vergunning aan te vragen. Wordt het verzoek tot vergunning geaccepteerd, dan wordt er in de vergunning opgenomen hoe het bedrijf eruit moet zien, wat de eisen betreft mestopslag zijn, et cetera (Boerema, 2003).

Wet omtrent Bouwen

Wet Dieren beschrijft dat dieren die gehouden worden, voldoende bewegingsruimte moeten hebben en beschermd moeten worden tegen weersomstandigheden (2014, artikel 1.8, lid 2: 2014, artikel 1.6). Door het integreren van dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's, kan de situatie ontstaan, dat voor het houden van een diersoort, een stal, hok of dergelijke gebouwd moeten worden. Het bouwen van een stal, hok of dergelijke kan vallen onder één van de drie bouwwerkcategorieën. Namelijk: vrije bouwwerken, de lichte vergunningplichtige en de gewone vergunningplichtige bouwsels (Boerema, 2003). De situaties waar geen vergunning voor nodig is, staat in de tweede bijlage van het Besluit omgevingsrecht (Bor) (Rijksoverheid. Z.D.^b). Daarnaast moet de bouw/verbouwing passen in het bestemmingsplan, welstandseisen en bouwverordening van de betreffende gemeente (Rijksoverheid. Z.D.^b). Mag er, met of zonder vergunning, gebouwd worden, dan dient er tijdens de verbouwing/bouw gehouden te worden aan regels uit het Bouwbesluit 2012 en het Burenrecht uit het Burgerlijk Wetboek (Rijksoverheid. Z.D.^c).

(Risico)aansprakelijkheid

Naast het Burenrecht is in het Burgerlijke Wetboek (BW) opgenomen dat iemand die een onrechtmatig daad pleegt waardoor iemand anders schade leidt, aansprakelijk is voor de vergoeding van de schade (BW, boek 6, artikel 162). De onrechtmatige daad kan toegerekend worden aan iemand die het niet heeft gedaan. Bijvoorbeeld een ouder/verzorger van een kind of eigenaar van een dier die door de handelingen van een kind (tot 14 jaar) of dier, gezien de wet, wettelijk aansprakelijk is. Pleegt een basisschoolleerling tijdens de interventie een daad waardoor een dier schade leidt, dan is de ouder/verzorger aansprakelijk. Daarnaast is de eigenaar van een dier aansprakelijk als het dier, tijdens de interventie, schade aanbrengt aan een mens (leerling). In het wetboek is ook de risicoaansprakelijkheid opgenomen. De schade die door het dier wordt aangericht, wordt aansprakelijk gesteld aan de eigenaar. Zie BW boek 6, art 179. (Boerema, 2003). Dit betekent dat de eigenaar van het bedrijf/de stichting van de 'externe locatie' en 'bezoekdier', de eigenaar van de hond en kat in de setting 'permanent' en de directie voor de diersoorten konijn en vis aansprakelijk gesteld als "hun" dier schade aanricht.

5.1.6 Deelconclusie sub-deelvraag 1.3

Op basis van wet- en regelgeving-documentenanalyse kan geconcludeerd worden dat er met verschillende wet- en regelgevingen rekening gehouden moet worden. De wetten zijn:

- Wet Dieren;
- Besluit houders van dieren;
- Besluit diergeneeskundigen;
- Transportverordening;
- Identificatie en registratieplicht dieren;
- Reinigings- en Ontsmettingsregels;
- Wet Bodembescherming;
- Wet Milieubescherming;
- Wet betreft Bouwen;
- Wet betreft (risico)aansprakelijkheid.

De wet- en regelgevingen bepalen dat de dieren die ingezet worden, niet uit de natuur gehaald mogen worden en mogen daarnaast ook niet in de natuur uitgezet worden. De dieren die ingezet worden, moeten erkend worden in hun intrinsieke waarde. Dit betekent dat bij het houden van dieren voldaan moet worden aan de ethologische en fysiologische behoeftes van het dier. Zo moet de dieren vrij zijn van dorst, honger, onjuiste voeding, ongerief, pijn, beschadigingen, ziektes, angst, stress en beperkingen in het natuurlijk gedrag.

Daarnaast mogen de dieren geen opzettelijke leed aan gedaan worden en mogen de dieren niet zomaar gedood worden. Om hieraan te voldoen, moeten de dieren verzorgd worden door iemand met kennis en ervaring, moeten de dieren dagelijks gecontroleerd worden, wordt de dierenarts, zo nodig, geraadpleegd, worden de dieren vervoerd aan de hand van de transportvoorwaarden en – eisen en worden de dieren gehouden in verblijven die voldoende bewegingsruimte bieden en bescherming bieden tegen weersomstandigheden.

Mocht er een nieuw verblijf gebouwd moeten worden om de dieren correct in te kunnen houden, dan dient er (eventueel) een bouwvergunning aangevraagd te worden. Tevens dient er bij de bouw gehouden te worden aan het Bouwbesluit 2012 en het Burenrecht uit het Burgerlijk Wetboek.

Om snel te kunnen handelen bij dierziektecrisis of problemen voor de volksgezondheid, dienen de schapen, geiten en kalveren (runderen) aangemeld/ geregistreerd te zijn bij Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). Door het ontsmetten van de transportwagens- en middelen worden risico's voor de volksgezondheid eveneens beperkt.

Tevens dient er rekening gehouden te worden met het voorkomen van milieuverontreiniging door mestopslag en dienen bedrijven met dieren (afhankelijk van de omvang) een vergunning aan te vragen/in bezit te hebben en een erkend destructiebedrijf te bellen indien een landbouwhuisdier gestorven is. Alleen voor relatief kleine dieren hoeft het destructiebedrijf niet gebeld te worden.

Kleine dieren mogen namelijk in eigen tuin, minimaal 75 centimeter diep begraven worden.

Mocht de wet- en regelgeving niet in acht worden genomen en er schade ontstaat aan de dieren/ dier door een leerling tot 14 jaar, dan is de ouder/verzorger aansprakelijk voor de handeling van de leerling. Bij schade door een dier bij een leerling is de eigenaar van het dier aansprakelijk.

5.1.7 Resultaten sub-deelvraag 1.4:

Onderzoeksvraag: “Op welke manieren blijven de gezondheidsrisico’s voor mensen beperkt?”

Om de leerlingen, leerkrachten en andere omstanders te beschermen tegen de gezondheidsrisico’s, die veroorzaakt kunnen worden door de dieren, moeten er maatregelen getroffen worden om de gezondheidsrisico’s te beperken. Onder de gezondheidsrisico’s vallen trauma’s, zoönosen en allergieën (zie hoofdstuk 3.1.).

Citaat van een expert: *“Ga je elk risico uit de weg? Nee! Je moet er wel bewust van zijn.”*

Voor de genoemde gezondheidsrisico’s (trauma’s, zoönosen en allergieën) wordt er per risico de maatregelen beschreven. Deze maatregelen dienen bij alle settings aangehouden te worden.

Maatregelen ter voorkomen van trauma’s:

De dierensoorten kunnen krab-, bijt en stootwonden bij de mens veroorzaken. Zo kunnen honden en konijnen bijten (DOGTUUCH, 2015; infoNu.nl, 2015^a), katten kunnen krabben (Catsgroove, 2005) en paarden kunnen bijten en slaan (Visser, 2014).

Om de risico’s hiervan, tijdens de interventies, te beperking en te voorkomen, moeten de geïntegreerde dieren voldoen aan de criteria van PRIMA-zorg zoals beschreven in de resultaten van deelvraag 1.2 (hoofdstuk 5.1.3). Doordat de dieren voldoen aan de PRIMA-zorg, wordt de kans op verwonding door een dier verkleind. Daarnaast gaf één expert tijdens het afnemen van het interview aan dat de dieren, voordat ze geïntegreerd worden in een setting, gecontroleerd moet worden op het gedrag. De controle moet uitgevoerd door een etholoog. In de White Paper wordt de controle door een etholoog evenals aangeraden (Jegatheesan et al. Z.D.). Door deze controle worden betrouwbare dieren ingezet en is de kans op verwondingen door een dier wederom verkleind.

Citaat van een expert: *“(…) en gescreeend zijn op zijn gedrag, door een etholoog. (…) de handler moet er ook echt verstand (van het dier) van hebben (…) en anders niet aan beginnen”.*

Ondanks de criteria van PRIMA-zorg en de gedragscontrole, kunnen de dieren de leerlingen alsnog verwonden. Dit kan gebeuren wanneer het dier gestrest is, geen vrije tijd (ofwel: de tijd dat het dier niet ingezet wordt) heeft of als de leerlingen verkeerde gedragingen en/of handelingen met het dier uitvoeren, of het dier pesten. Het kan dan zijn dat het dier uit verdediging bikt, bijt, schopt of krabt (infoNu.nl, 2015^a; Catsgroove, 2005; DOGTUUCH, 2015; Visser, 2014). Om het risico hierop te verkleinen, moet de dier-ondersteunde interventie onder toezicht staan van een volwassene (met kennis over de diersoort). Bijvoorbeeld een leerkracht, begeleider en/of diereneigenaar die kennis heeft van de gedragingen van het dier en de leerlingen kan corrigeren. Uit interviews bleek dat de geïnterviewde het belangrijk vonden dat de dieren onder toezicht staan een volwassene.

Citaat van een expert: *“Het dier moet ook de ruimte krijgen om dier te zijn. Dus niet de hele dag er uitgepakt worden wanneer het toevallig bij het kind opkomt. (…) dat een leerkracht kan begeleiden, kennis van zaken moet hebben en hij moet zelf ook wel affiniteit er mee hebben. (…) de eindverantwoordelijke moet altijd volwassenen zijn”.*

Afhankelijk per setting en diersoort wordt de toezichthoudende volwassene bepaald. Zo staan de diersoorten hond en kat bij de setting ‘residentieel dier’ onder toezicht van de leerkracht van wie het dier is, staan de diersoorten konijn en vis in de setting ‘residentieel dier’ onder toezicht van de aangestelde (eind)verantwoordelijke en staan de dieren bij de setting ‘externe locatie’ en ‘bezoekdier’ onder toezicht van de medewerkers/vrijwilligers van het bedrijf/stichting.

Mocht er, naast de genoemde voorzorgsmaatregelen, alsnog een incident gebeuren, dan moet er bedrijfshulpverlening verleend worden (Stichting School & Veiligheid. Z.D) en daarna moet er een huisarts geraadpleegd worden. (RIVM. Z.D^a).

Maatregelen ter voorkomen van zoönosen:

Door de verwondingen, veroorzaakt door een dier, kunnen zoönosen (ziektes) van dier naar mensen overgedragen worden. Om de ziekte over te dragen is het al genoeg om de ziekteverwekker (bacterie, virus, schimmel, parasiet of prion) bij zich te dragen. De zoönosen kunnen, naast de verwondingen, overgedragen worden door contact met lichaamsvloeistoffen van het dier, via de lucht, direct contact tussen dier en mens, eten van dierlijke voedingsmiddelen en vectoren (bijvoorbeeld: insecten) (Nederlands Centrum voor Beroepsziekten, Z.D.). Daarnaast geeft een expert aan dat de doelgroep een kwetsbare populatie is. Citaat van een expert: *“Zoönoses, overdracht van dier op mens. Het risico is niet heel groot. Maar je hebt een risico en je werkt met kwetsbare populaties waarvan het immuunsysteem heel vaak gedeveerd is.”* In Bijlage VII is, per diersoort, neergezet welke zoönosen ze kunnen overdragen.

Om te voorkomen dat dieren zoönosen overbrengen op kwetsbare doelgroep en andere omstanders, moeten de dieren gevaccineerd worden. Op deze manier kunnen zoönosen en de overdracht van interne en externe parasieten, schimmels en mijten voorkomen worden (American Veterinary Medical Association, 2007; Pajkrt, 2007^a). Welke vaccinatie gebruikt moet worden, is afhankelijk van het diersoort. Deze gegeven vaccinaties worden bijgehouden op een vaccinatieverklaring (American Veterinary Medical Association, 2007; Pajkrt, 2007^a). Daarbij is een regelmatige controle van de dierenarts essentieel. De dierenartscontrole moet minimaal één keer per jaar plaatsvinden (Jong, 2013). Twee experts in mens-dierrelaties gaven dit tijdens het afnemen van de interviews ook aan. Citaat van een expert: *“Een hond moet onder regelmatige controle van de dierenarts staan.”* Een citaat van een andere expert: *“Zorg dat ze twee of drie keer per jaar naar de dierenarts gaan voor een gezondheidscheck”*.

Eerder in de tekst is beschreven dat zoönosen overgedragen kunnen worden door parasieten. Eén van parasieten is de vlo (Nederlandse Vereniging voor Parasitologie. Z.D.) Om de kans op vlooiën bij de kat, hond en mens te voorkomen, moeten de dieren en de leefomgeving van de dieren preventief behandeld worden. Dit omdat 95 procent van de vlooiënpopulatie niet op het dier leeft, maar in de directe leefomgeving van het dier (Emax, 2013). Door de preventieve behandeling wordt de kans op vlooiën bij mens (en dier) beperkt.

Naast dat de dierensoorten kat en hond vlooiën kunnen hebben, kunnen de diersoorten paard, kalf (rund), geit en schaap en konijn ook dragers zijn van vlooiën en dienen ze daarom preventief bestreden te worden (Dierenarts dierenkliniek, Z.D.). Afhankelijk van de setting en wie de eigenaar van het dier is, wordt bepaald wie de verantwoordelijk heeft om het dier preventief te behandelen.

Naast vlooiën kunnen leerlingen besmet raken met (eitjes van) spoelwormen. De besmetting kan griepachtige klachten, koorts, buikpijn en prikkelhoest veroorzaken (RIVM. Z.D^b). Om de kans op besmetting te verkleinen, dient de mest van de diersoorten hond en kat in de grijze container afgevoerd te (Boerema, 2003). Daarnaast moeten de dieren preventief behandeld worden tegen (spoel)wormen (Sterkliniek dierenartsen Apeldoorn. Z.D.). Afhankelijk van de setting en wie de eigenaar is van het dier, wordt bepaald wie verantwoordelijk is om het dier preventief te behandelen. Naast het preventief behandelen, moeten de dieren geweerd worden uit of bij de zandbak en mogen de interventies niet plaatsvinden in de zandbak. Een zandbak is namelijk (bij de kat en hond) erg geliefd als plek voor het doen van hun behoeftes. Enige voorzorgsmaatregelen hiervoor zijn (RIVM. Z.D^b):

- span een zeil of net over de zandbak waarbij tien centimeter ruimte behouden moet worden tussen het zand en het zeil/net;
- controleer of er in het zand poep ligt voordat de leerlingen gaan spelen. doe dit vooral in het geval er geen mogelijkheid is om de zandbak af te dekken. schep poep van honden en katten met ruim zand eromheen weg.

- plaats de zandbak niet in donkere hoek of een vochtige plaats;
- ververs het zand als er langer dan drie weken poep van de hond of kat in ligt.

Naast de voorzorgsmaatregel van preventief behandelen (vaccinatie, anti-vlo en ontwormen), kan het zijn dat het dier alsnog ziek wordt of besmet raakt. Het dier moet dan behandeld worden en eventueel in quarantaine geplaatst worden, waarbij men zich aan het quarantainebeleid dient te houden (zie hiervoor hoofdstuk 5.1.5, artikel 3.13, lid 1 van Besluit houders van dieren.) De besmette en/of zieke dier mag niet ingezet worden in een interventie (American Veterinary Medical Association, 2007).

Hygiënemaatregelen

Hierboven is beschreven dat dieren dragers kunnen zijn van ziekteverwerkers (zoönosen). Om de kans op zoönosen te verkleinen, is een goede hygiëne vereist. De hygiënemaatregelen die getroffen kunnen worden bij dier-ondersteunde interventies zijn handen wassen, schoonmaken, voedselbereiding en omgang met dieren. De maatregelen worden hieronder, per maatregel, besproken.

Handen wassen:

Uit onderzoek is gebleken dat de meeste ziekteverwekkers verspreid worden door contact met de handen (RIVM, Z.D^c). Dieren kunnen dragers zijn van ziekteverwekkers, daarom is het verstandig dat de handen gewassen worden nadat het schoonmaken van de dierenartikelen of dierenverblijven, voor en na het voeren van de dieren of nadat interactie met het dier geweest is (RIVM, Z.D^c). De handen dienen gewassen te worden met vloeibare desinfecterende zeep (Pajkrt, 2007^a ; RIVM, Z.D^c). De boven- en onderkant, vingertoppen en tussen de vingers moeten goed gewassen worden. Daarna wordt de zeep afgespoeld en de handen zorgvuldig gedroogd. Bij het drogen van de handen is het van belang dat de papieren handdoeken gelijk weggegooid worden en de handdoeken regelmatig gewassen worden (RIVM, Z.D^c).

Schoonmaken:

Ziekteverwerkers kunnen in vuil en stof zitten (RIVM, Z.D^d). Om de kans op ziektes te verkleinen, is het van belang dat de dierenverblijven en dierenartikelen met regelmaat schoongemaakt worden. Het is aan te raden om het dierenverblijf- of artikelen eerst droog en vervolgens nat schoon te maken. Bijvoorbeeld eerst afstoffen en vervolgens afnemen met een vochtige doek. Daarnaast is het aan te raden om van hoog naar laag en van schoon naar vuil te werken. Na het schoonmaken dienen de schoonmaakdoeken gewassen te worden op minimaal 60 graden (RIVM, Z.D^d). De “gewone” schoonmaakmiddelen kunnen giftig zijn voor de dieren (InfoNu.nl, 2015^b). Om deze reden zijn er speciale schoonmaakmiddelen ontwikkeld waar dierenverblijven en –artikelen mee schoongemaakt kunnen worden, bijvoorbeeld Citrofresh cleaner (Dierenverblijf.com, Z.D.). Hoe vaak de frequentie van schoonmaken dient te zijn, is afhankelijk van hoe snel het vies wordt en of het dier ziek is (RIVM, Z.D^d). Bij het schoonmaken van de dierenverblijven moet er beschermende kleding en (wegwerp) handschoenen gedragen worden (Pajkrt, 2007^b).

Voedselvoorbereiding:

Het is van belang dat de handen gewassen zijn voordat er gegeten wordt (zowel mens en dier), het voedsel nog een correcte houdbaarheidsdatum heeft en het voedsel niet in contact komt met rauwe producten. Een voedselinfectie kan zich verspreiden door ontlasting. Het is daarom van belang dat de handen gewassen worden nadat de dierenverblijven- en artikelen zijn schoongemaakt of de hondenpoep gedeponeerd is in de daarvoor bestemde prullenbakken (RIVM, Z.D^e).

Omgang met dieren:

Om besmetting van een zoönosen te voorkomen, zijn er maatregelen opgesteld die, tijdens de omgang met dieren, in acht gehouden moeten worden. De maatregelen die van pas zijn op de dier-ondersteunde interventies zijn (RIVM, Z.D^f):

- laat een dier niet in gezichten of aan wonden likken;
- raak zieke dieren niet aan;
- ga met het dier naar de dierenarts als het ziek is of zich anders gedraagt;
- houd de nagels (ook van de leerlingen) kort;
- dek zandbakken af als ze niet worden gebruikt (verkleint de kans op wormenbesmetting);
- ruim ontlasting in de basisschool of op het schoolplein direct op;
- maak dierenhokken, -kooien en kattenbakken en ruimtes waar het dier komt regelmatig schoon;
- houd de voerbakken van de dieren gescheiden van eigen keukengerei;
- geef liever geen rauw vlees aan een (huis)dier (in rauw vlees kunnen ziekteverwekkers zitten, die je (huis)dier via het vlees binnen kan krijgen).

Maatregelen: het verkleinen van de kans op allergieën.

Naast de hygiënemaatregelen en maatregelen tegen zoönosen en wonden, moeten er ook maatregelen getroffen worden om de kans op allergische reacties te beperken.

Allergische reacties kunnen worden opgeroepen door huidschilfers, veren, speeksel en urine van de dieren (ALK Abelló. 2015).

Uit dit onderzoek blijkt dat de kans op allergische reacties de grootste weerstand oproept bij het inzetten van dier-ondersteunde interventies. Dit bleek doordat alle geïnterviewden leerkrachten en directeuren de kans op allergische reactie, als reden aangaven om geen dieren in te zetten in de basisschool. Zie hieronder een citaat uit een interview van een basisschool.

“Het is lastig om dieren in school te hebben omdat je ook met heel veel kinderen met allergieën zit.”. Desondanks is het niet nodig om contact met dieren uit de weg te gaan want het aaien van dieren zorgt indirect voor een beter immuunsysteem (Wells, 2009; Ascione, 1992). Een passend citaat van een expert hierbij: *“Het fijne van omgaan met dieren is dat juist de kinderen weerstand ontwikkelen en dus ook beschermd raken tegen allergieën in plaats van dat ze het oplopen. Je moet de kinderen van jongs af aan met dieren oplaten groeien en kennis laten maken zodat ze in ieder geval later niet allergisch worden.”.*

Een Finse onderzoeker, Dr. Eija Bergroth, sluit zich, na zijn onderzoek, hierbij aan. Hieronder de citaten van deze onderzoeker:

“We speculeerden dat honden wellicht vuil of aarde mee naar binnen nemen en dat daardoor het immuunsysteem verbeterd wordt of misschien is het de hond zelf.”

En:

“Volgens onze resultaten is er geen reden om bang te zijn voor contact met dieren of om ze te vermijden. Hoewel veel mensen, die zich voorbereiden op het hebben van kinderen, proberen een extreem hygiënische omgeving te creëren, laten de resultaten zien dat dit wellicht niet de beste keuze is, omdat het immuunsysteem niet uitgedaagd wordt.”

Dr. Roya Samuels heeft het onderzoek van Dr. Eija Bergroth gelezen en zegt: *“Wij associëren het blootstellen aan huidschilfers van katten en honden met allergieën en astma-aanvallen. Maar dit rapport stelt dat, door onbekende redenen, een beschermend mechanisme werkzaam is, dat het aantal gevallen van infectieziekten verlaagt.”* (Oostendorp, 2012).

Door de meningen van de experts en de onderzoekers, blijft het mogelijk om dieren in te zetten in basisscholen, ondanks de allergische reacties. De allergische reactie door dieren die kunnen ontstaan, tijdens de inzet van dier-ondersteunde interventies, zijn echter wel te verkleinen en te beperken door het nemen van bepaalde maatregelen. Deze zijn (ALK Abelló, 2015):

- in het bezit te zijn van een gladde vloer;
- geen gestoffeerde meubels te hebben;
- een stofzuiger met een HEPA¹⁰-filter te gebruiken;
- regelmatig schoon maken;
- een goede ventilatie;
- handen te wassen na aanraking van het dier;
- het dier regelmatig te borstelen (liefs buiten).

Afhankelijk van de setting en de diersoorten kunnen deze maatregelen getroffen worden.

Bij het afnemen van de interviews werd ook aangegeven dat het inzetten van hypoallergene dierrassen een maatregel is om de kans op allergische reacties te verkleinen. Dit is aannemelijk, maar in het Tijdschrift voor Diergeneeskunde (Louwerens, 2015) is een artikel verschenen over hypoallergene hondenrassen. Hierin wordt geschreven dat de hypoallergene rassen (zoals de labradoodle, poedel, Spaanse waterhond en Airedale terriër) meer allergenen (allergeen Can f1) produceren dan 'normale' honden. De Canf1 in de lucht werd ook gemeten en de onderzoekers (Krop en Vredegoor) troffen geen verschil aan tussen de huishoudens met hypoallergene honden en 'normale' honden.

Volgens Krop en Vredegoor maakt het daarom niet uit welke ras een mens heeft betreft de allergische reacties en is er geen wetenschappelijke onderbouwing om te kunnen spreken van een hypoallergeen ras. (Krop en Vredegoor, 2012). Het is aannemelijk dat er van de andere diersoorten ook geen wetenschappelijke onderbouwing is van het hypoallergene ras.

De maatregel om hypoallergene rassen in te zetten om de kans op allergische reacties te verkleinen, kan hierdoor niet ingezet worden.

5.1.8 Deelconclusie sub-deelvraag 1.4

Er kan geconcludeerd worden dat er verschillende maatregelen getroffen moeten worden om de gezondheidsrisico's van de mens door het dier te beperken. Zo moet het ingezette dier voldoen aan de criteria PRIMA-zorg, gecontroleerd zijn door een etholoog en staat de interventie onder toezicht van een volwassene (met kennis over de diersoort). Om de gezondheidsrisico's nog verder te beperken, staat het dier onder controle bij de dierenarts. De dierenarts zorgt, tijdens de controle, dat de dieren gevaccineerd zijn en preventief behandeld worden tegen vlooiën en wormen. De vlooiën en wormen kunnen ook via de leefomgeving van de dieren overgedragen worden. Om deze reden moet de leefomgeving van de kat en hond preventief behandeld worden met anti-vlo en moet de zandbak afgedekt worden met een zeil of net en gecontroleerd worden op ontlasting van hond en/of kat om besmetting van de worm te voorkomen.

Door de dierenverblijven- en artikelen regelmatig schoon te maken, worden ziekteverwekkers gedood en allergische reacties door dieren verminderd. Het schoonmaken moet worden gedaan met een schoonmaakmiddel dat niet schadelijk is voor de dieren. Niet alleen de dierenverblijven- en artikelen dienen schoongemaakt te worden, ook de handen moeten worden schoongemaakt met desinfecterende zeep. Dit na (en voor) het schoonmaken van de dierenverblijven, de interventies en de voedselvoorbereiding (voor mens en dier).

¹⁰ HEPA staat voor High Efficiency Particulate Arrestance en helpt tegen hooikoorts en huisstofmijtallergie (Progenion. Z.D.)

Naast het schoonmaken van de dierenverblijven-, artikelen en de handen, kunnen de allergische reacties door dieren verkleind worden door verschillende maatregelen te nemen, zoals een goede ventilatie, gladde vloeren en een stofzuiger met een HEPA-filter te gebruiken. Voor de hypoallergene rassen is nog geen wetenschappelijke onderbouwing.

Om ongewenst gedrag van de leerling en het dier te voorkomen, moet de interventie altijd onder toezicht staan van een volwassene (met kennis over de diersoort). Mocht een leerling toch verwond raken door een dier, dan is er een bedrijfshulpverlener en een EHBO-kist aanwezig en wordt de huisarts geraadpleegd.

5.1.9 Resultaten sub-deelvraag 1.5:

“Onderzoeksvraag: “Op welke manieren kan er voorkomen worden dat het dierenwelzijn in het gedrang komt?”

Het is van belang dat het dierenwelzijn van de dieren, tijdens de dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's van de basisscholen, niet in het gedrang komen. In dit hoofdstuk zijn daarom de richtlijnen opgenomen die voorkomen dat het dierenwelzijn in het gedrang komt. De richtlijnen zijn gericht op de negen genoemde diersoorten en de drie settings.

De onderstaande richtlijnen zijn afkomstig uit de White Paper van IAHAIO (Jegatheesan et al. Z.D.):

- Niet alle dieren kunnen voor Animal Assistend Interventions ingezet worden.
De dieren moeten door een expert worden geselecteerd. De expert let tijdens de selectie op het karakter, gezondheid, temperament, gedrag en betrokkenheid bij de doelgroep. (Zie resultaten deelvraag 1.2 (hoofdstuk 5.1.3)).
- De dieren moeten gecertificeerd zijn door een nationale- of internationale organisatie.
- Het dierenwelzijn moet bij dier-ondersteunde interventies gewaarborgd zijn.
Dit betekent dat het dier of de dieren in goede (fysieke en emotionele) gezondheid moet verkeren. Het dierenwelzijn wordt gewaarborgd aan de hand van de vijf vrijheden voor dieren. De vijf vrijheden zijn: vrij van honger en dorst, vrij van fysiek en thermisch ongemak, vrij van pijn, verwonding en ziektes, vrij om normaal gedrag te vertonen en vrij van angst en chronische stress. (FAWC, 1993). De verantwoordelijkheid hiervan, ligt bij de professionals (pedagoog, intern begeleider of de onderwijzer). Zij zijn verantwoordelijk voor het dierenwelzijn, gezondheid, veiligheid, hygiëne, verzorging, rusttijd, de activiteitstijdsduur en houden daarnaast het enthousiasme van het dier voor de interventie in de gaten.
- Het dier staat onder frequent toezicht van een dierenarts.
De dierenarts voert gezondheidscontroles uit en geeft indien nodig veterinaire zorg. De controles gebeuren om het welzijn van het dier te waarborgen en ziektes, zoönosen, parasieten en vlooiën te voorkomen. De dierenarts baseert de frequentie op de behoefte van het betreffende dier en de interventies waar het dier betrokken bij is.
- De behoefte van verzorging is voor elk diersoort anders.
Denk hierbij aan de voeding, huisvesting, temperatuur, verlichting en gedragsverrijking. Om te zorgen dat elk dier dat ingezet wordt de juiste verzorging krijgt, moeten de professionals kennis hebben over de in te zetten dieren op het gebied van dierenwelzijn, diergedrag en passende dier-ondersteunde interacties voor zowel mens als diersoort specifiek. Op deze manier weten de professionals de behoeftes van het dier en kunnen ze ongemakken, abnormaal gedrag en stress bij het dier opmerken en zo nodig maatregelen ondernemen.
- De verantwoordelijkheid van het dierenwelzijn van de dieren, die ingezet worden voor dier-ondersteunde interventies, ligt bij de professionals (pedagoog, directeur of de onderwijzer, (vrijwilliger) bezoektteam).
Zij zijn verantwoordelijk voor het dierenwelzijn, gezondheid, veiligheid, hygiëne, verzorging, rusttijd, de activiteitstijdsduur en houden daarnaast het enthousiasme van het dier voor de interventie in de gaten. Dit betekent dat de leerlingen medeverantwoordelijk voor het dierenwelzijn zijn, maar de eindverantwoordelijkheid ligt bij de professional.
- Iedereen die met het dier werkt moet in staat zijn om te begrijpen dat een dier een levend wezen is en niet alleen een instrument.
- Dieren die ingezet worden, mogen niet uit het wild zijn gevangen.
Zie hiervoor de resultaten van deelvraag 1.3 (hoofdstuk 5.1.5).
- De interacties tussen mens en dier op basisschool mag nooit plaats vinden zonder toezicht van een expert, leraar of ouder.

Dit is om plagen en mishandeling van de dieren te voorkomen. Hier is de professional ook verantwoordelijk voor.

- Daarnaast moeten de mensen (professionals) de grenzen van de dieren kennen en respectvol zijn.

Dit betekent dat de veiligheid, comfort en welzijn van de dieren, tijdens Animal Assisted Interventies, in gevaar komt. Denk aan het aankleden van dieren (vermenselijken) of fysiek moeilijk of belastende taken uit te moeten voeren.

- De professionals moeten bekend zijn met de wet- en regelgeving (zoals beschreven in deelvraag 1.3 (hoofdstuk 5.1.5.)) en het beleid van de basisschool.

Naast de White Paper van IAHAIO, heeft de American Veterinary Medical Association in 2007 de Wellness Guidelines for Animals in Animal-Assisted Activity, Animal-Assisted Therapy and Resident Animal Programs geschreven. De onderstaande richtlijnen vullen de White Paper aan betreft het voorkomen dat het dierenwelzijn in het gedrang komt.

De richtlijnen zijn: (American Veterinary Medical Association, 2007):

- de interacties met het dier moeten worden afgestemd op de behoeftes van het dier. De behoefte wordt gebaseerd op de diersoort, leeftijd, en ras.
- dieren mogen pas ingezet worden vanaf een bepaalde leeftijd. een voorbeeld hier van is dat honden en katten ingezet mogen worden vanaf zes maanden. daarnaast moet ook op de ouderdom gelet worden. dieren die last hebben van ouderdomsverschijnselen, zoals stramheid, verminderde energie of staar, moeten niet ingezet worden.
- de dieren moeten hun vaccinatie, preventieve parasietenbehandeling, gezondheidscontrole en gebitscontrole krijgen.
- daarnaast moeten de dieren voldoende gedragsverrijking krijgen en moet de vacht en nagels onderhouden worden.
- gewonde en zieke dieren mogen niet ingezet worden in een interventie.

De geïnterviewde experts hebben de bovenstaande punten ook aangegeven bij de interviews.

Punten die zij aangaven waren:

- de handler moet zorgen voor de veiligheid van het dier;
- het dier mag niet overbelast raken en maximaal 45 á 50 minuten ingezet worden (dit is wel afhankelijk van diersoort en dier);
- de inzet van het dier moet zo natuurlijk mogelijk;
- als het welzijn niet gewaarborgd kan worden moet de interventie niet ingezet worden of op in een andere vorm gegoten worden;
- het dier moet voldoende rust, eten en drinken hebben en natuurlijk gedrag kunnen vertonen;
- de gezondheid van dier moet één á drie keer per jaar gecontroleerd worden door een dierenarts.

5.1.10 Deelconclusie sub-deelvraag 1.5

Het dierenwelzijn tijdens de dieren-ondersteunde interventies, in anti-pestprogramma's, wordt gewaarborgd door de beschreven richtlijnen te hanteren. De richtlijnen geven weer dat er alleen gezonde dieren ingezet mogen worden die een bepaalde leeftijd hebben (niet te jong en niet te oud) en door een expert zijn geselecteerd en gecertificeerd zijn. De dieren die ingezet worden, zijn vrij van honger, ongerief, pijn, verwondingziektes, angst en stress en kunnen hun normaal gedrag vertonen door bijvoorbeeld gedragsverrijking. Om dit te waarborgen en dat de interventies niet te lang duren voor het dier, ligt de verantwoordelijkheid over het dier bij een professional, vinden de interventies altijd plaats onder toezicht van een volwassene (met kennis over de diersoort) en staat het dier onder toezicht van een dierenarts.

Conclusie deelvraag 1

Onderzoeksvraag: *“Waar moet op gelet worden bij het integreren van dier-ondersteunde interventies in een anti-pestprogramma?”*

Uit de resultaten van de sub-deelvragen 1.1 tot en met 1.5, is gebleken dat er gelet moeten worden in welke setting, AAI-vorm, frequentie van de toepassing van het in gebruik genomen anti-pestprogramma en met welke diersoort de dier-ondersteunde interventie geïntegreerd kan worden. Dit is afhankelijk van de, in gebruik genomen, anti-pestprogramma en de doelstelling, situatie, behoefte van basisschool en/of klas.

Afhankelijk van setting kan bepaald worden welke diersoorten ingezet kunnen worden. De diersoorten hond, kat, paard, kalf (rund), schaap, geit, konijn en vis kunnen geïntegreerd worden in de setting ‘residentieel dier’ en ‘externe locatie’. De diersoorten die als bezoekdier ingezet kunnen worden, zijn hond, kat en konijn.

Daarbij moet er tijdens de inzet van de dieren, rekening gehouden worden met de wet- en regelgeving. De dieren moeten namelijk erkend worden in hun intrinsieke waarde. Om deze reden moeten de dieren vrij zijn van dorst, honger, onjuiste voeding, ongerief, pijn, beschadigingen, ziektes, angst, stress en beperkingen in het natuurlijk gedrag. Om deze reden moeten de dieren verzorgd worden iemand met kennis en ervaring, moeten de dieren dagelijks gecontroleerd worden, staat de interventies al altijd onder toezicht van een volwassene (met kennis over de diersoort), wordt de dierenarts, zo nodig, geraadpleegd, worden de dieren vervoerd aan de hand van de transportvoorwaarden en -eisen en worden de dieren gehouden in verblijven die voldoende bewegingsruimte bieden en bescherming tegen weersomstandigheden. Tevens moet er (eventueel) een bouwvergunning aangevraagd worden voor het bouwen van een dierenverblijf en dient er gehouden te worden aan Bouwbesluit 2012 en het burennrecht uit het Burgerlijk Wetboek. Met de dier-ondersteunde interventies moet tevens rekening gehouden worden met het milieu door onder andere de mestopslag en het begraven of ophalen van dode dieren.

Bij de interventies moet er ook opgelet worden dat er zo min mogelijk schade op treed bij mens en dier. Daarom moeten er maatregelen getroffen worden om de gezondheidsrisico's voor de mens te beperken en te zorgen dat het dierenwelzijn niet in het gedrang komt.

De maatregelen om de gezondheidsrisico's te beperken zijn: de schapen, geiten en runderen geregistreerd, het ontsmetten van de transportwagen- middelen, hygiënische verblijven en attributen, dieren preventief behandeling tegen parasieten en wormen, alleen dieren inzetten die voldoen aan criteria PRIMA-zorg, gecontroleerd zijn door een etholoog, staat de interventie onder toezicht van een volwassene (met kennis over de diersoort) en is er een bedrijfshulpverlener aanwezig en een EHBO-kist¹¹.

¹¹ Eerste Hulp Bij Ongelukken-kist

5.2 Resultaat deelvraag 2:

Onderzoeksvraag: “Bij welke onderdelen in een voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma zouden dier-ondersteunde interventies ter versterking van het anti-pestprogramma kunnen worden ingezet?”

Op basis van de gegevens uit documentenanalyse en de interviews zijn de onderdelen uit de anti-pestprogramma geselecteerd waarin de interventies geïntegreerd kunnen worden. De geselecteerde onderdelen zijn te vinden in tabel 10. De onderdelen zijn in de tabel per anti-pestprogramma weergegeven.

Wanneer het resultaat afkomstig is uit de interviews, is het volgende teken erachter geplaatst: (i). De (i) is afgeleid van het woord ‘interview’. De andere resultaten zijn afkomstig van de inhoudsopgaven van de anti-pestprogramma’s: KiVa, De Vreedzame school, Prima-methode en Kanjertraining (zie hiervoor Bijlage VIII tot en met Bijlage XII).

Tabel 10: Onderdelen waarin anti-pestprogramma’s dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden.

Anti-pestprogramma:	Onderdelen:
KiVa	- preventieve groepsgesprekken (pro-actief); - curatieve groepsgesprekken: oplossingsgericht; - stap 1: Individueel gesprek met gepeste leerling; - stap 2: Steungroepbijeenkomst; - stap 3: Evaluatiegesprek met de gepeste leerling; - stap 4: Evaluatiegesprek met de steungroep; - stap 5: Extra stap: Herstelaanpak (KiVa Anti-Bullying Program. 2014); - de lessen en thema’s van KiVa (i).
De Vreedzame school	- coöperatief leren in blok 2; - woordenschat in blok 2; - Groepsvergaderingen (POINT OF VIEW Productions Utrecht, 2013^b). - de gevoelens- en relatielessen van De Vreedzame school (i); - de samenwerkingsvormen (i); - leerlingenmediatie (i); - mediators (i); - conflicten oplossen (i); - toepasbaar in sociale weerbaarheid (i); - steungroep (i).
Kanjertraining	- conflictbeheersing; - spelsuggesties; - groep 1 tot en met 8; - interventietrainingen; - oefenles kanjertraining (Kanjerttrainingen. Z.D.); - groep 1 tot en met groep 4 (i); - het stripfiguur Max (i).
Prima-methode	- de activiteiten op groepsniveau en individuele begeleiding (i); - de lessen die betrekking hebben op sociale vaardigheid (i).

In tabel 10 is weergegeven in welke onderdelen van de anti-pestprogramma’s in de dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden. Hieronder wordt per geselecteerd

onderdeel uitgelegd waarom de dier-ondersteunde interventie versterking biedt bij de genoemde onderdelen. De uitleg volgt aan de hand van overkoepelde termen van de hierboven genoemde onderdelen van de anti-pestprogramma's.

(Groeps)gesprekken:

Door de aanwezigheid van dieren tijdens de (groeps)gesprekken zorgen zij voor troost, bescherming, vertrouwen en hebben ze een stress verminderende en kalmerende uitwerking op mensen (Janssen en Bakker, 2007; Ascione, 1992; Stichting Mens & Dier Nederland, 2014). Hierdoor vormen de dieren een toegevoegde waarde vóór en tijdens de (groeps)gesprekken.

Citaat van een leerkracht: *“Voor kinderen die steeds gepest worden, kan het rustgevend zijn bij zo'n dier te zijn, troost-gevend. In die zin denk ik dat het kan helpen bij een stuk verwerking.”*

Citaat van een expert: *“Ja, dan denk ik eerder van die functie, de troostfunctie.”*

Citaat van een leerkracht: *“Als het kind praat, is het eerder de rem kwijt bij een dier dan bij een persoon.”*

Woordenschat:

Naast dat dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden in (groeps)gesprekken, kunnen de interventies ook geïntegreerd worden in het onderdeel woordenschat. Dit blijkt uit onderzoek van Poresky et al (1987). In het onderzoek wordt namelijk gesuggereerd dat de taalontwikkeling vergemakkelijkt en verbeterd wordt door de inzet/het bezit van dieren.

Sociale vaardigheid, gevoelens en relaties:

Op het gebied van sociale vaardigheid kunnen dieren een positieve invloed hebben. De dieren zorgen namelijk voor gesprekspunten en/of aanknopingspunten. Ze dienen als voorbeeldfunctie en spiegel en stimuleren de eigenschap van empathie (Janssen en Bakker, 2007; Ascione, 1992; Endenburg en Baarda, Z.D: Endenburg en van Lith, 2010, p. 36 - 37). Hierdoor kunnen de dier-ondersteunde interventies toegepast worden in de lessen sociale vaardigheid en lessen over gevoelens- en relaties.

Citaat van een expert: *“En als het handelen niet datgene oplevert bij het kind wat die wel verwachtte, dan gaat hij anders handelen (...) en je kunt ze ook wel helpen om die transfer te maken naar andere kinderen. (...). Dieren hebben een rol om iets zichtbaar te maken en ook een stuk vertrouwen te geven.”*

Citaat van een expert: *“Hoe gaan we om met dieren en hoe gaan we met elkaar om? Dat je daar een link mee maakt.”*

Samenwerken:

Als er dieren aanwezig zijn in de klas, zijn de leerlingen meer gericht op de leerkracht, zijn de leerlingen minder alleen, bevinden ze zich vaker in de groep en is hun gedrag minder agressief (Kotrschal and Ortbauer, 2003). Hierdoor en doordat er spelletjes gedaan kunnen worden met een dier, kan er aangenomen worden dat de leerlingen leren samen werken en hierdoor een coöperatieve houding leren aan te nemen.

Citaat van een expert: *“Dat de sfeer beïnvloed wordt (...) en als er een goed sociaal klimaat is, gaat iedereen goed met elkaar om.”*

Conflict oplossen en beheren:

Op het gebied van conflicten oplossen en beheren (hier vallen leerlingmediatie en mediators onder), zijn de dieren ook van nut. Naast de positieve effecten die genoemd zijn bij (groeps)gesprekken, dienen de dieren als een neutraal medium en een ijsbreker (Serpell, 1999) en blijkt uit onderzoek dat leerlingen minder luid en provocerend zijn en tonen ze minder agressieve gedragingen (Kotrschal and Ortbauer, 2003). Deze punten zijn waardevol en goed inzetbaar op het gebied van conflicten oplossen en beheren.

Citaat van een expert: *“Ze (de dieren) geven ook de kinderen de ruimte om hun verhaal te doen zonder dat ze een oordeel terug krijgen.”*

Sociale weerbaarheid:

Naast de genoemde punten hebben de dieren positieve invloed bij het onderdeel sociale weerbaarheid. Als er dieren aanwezig zijn, voelen de leerlingen zich namelijk minder alleen (Kotrschal and Ortbauer, 2003), geven de dieren een mate van zekerheid en vertrouwen en verminderen ze stress (Stichting Mens & Dier Nederland, 2014) en geven ze ontspanning (Janssen en Bakker, 2007).

Citaat van een expert: *(...) dat dieren zeker de werking en het zelfvertrouwen van de kinderen zou kunnen verbeteren, door er alleen al te zijn.*

5.3 Deelconclusie deelvraag 2

Uit dit onderzoek is gebleken dat de dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden in alle vier de anti-pestprogramma's en in verschillende onderdelen van de anti-pestprogramma's. De onderdelen van de anti-pestprogramma's waarin dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden, hebben betrekking op:

- (groeps)gesprekken;
- woordenschat;
- sociale vaardigheid, gevoelens en relaties;
- samenwerken;
- conflict oplossen en beheren;
- sociale weerbaarheid.

6. Conclusie

In dit hoofdstuk zal de hoofdvraag beantwoord worden. Dit wordt gedaan aan de hand van de deelconclusies in hoofdstuk 5, Resultaten.

Antwoord op de hoofdvraag:

Onderzoeksvraag: “In hoeverre is het mogelijk om dier-ondersteunde interventies te integreren in een bestaand voorlopig goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen?”

Uit dit onderzoek is geconcludeerd dat de diersoorten hond, kat, konijn, paard, schaap, geit, kalf (rund) en vis ingezet kunnen worden in dier-ondersteunde interventie bij de vier anti-pestprogramma's KiVa, De Vreedzame School, Kanjertraining en Prima-methode.

De dier-ondersteunde interventies kunnen uitgevoerd worden mits er voldaan kan worden aan de opgestelde randvoorwaarden, ethologische en fysiologische behoeftes van het dier, er gehouden wordt aan wet -en regelgeving, de maatregelen om de gezondheidsrisico's voor de mens te beperken en de maatregelen om het dierenwelzijn te waarborgen.

Deze interventies kunnen geïntegreerd worden in de onderdelen die betrekking hebben op (groeps)gesprekken, woordenschat, sociale vaardigheid/ gevoelens en relaties, samenwerken, conflict oplossen/ beheren en sociale weerbaarheid. Hierdoor kan er gericht worden op de positieve invloeden van de dieren op sociaal-emotionele ontwikkeling, cognitieve ontwikkeling en de gezondheid van kinderen van de drie groepen. Namelijk de pester(s), de gepeste en de omstanders. De frequentie van de inzet van de dier-ondersteunde interventies is echter afhankelijk van de vorm van AAI en de behoefte, de doelstelling, het gehanteerde anti-pestprogramma en de situatie van de basisscholen of de klas.

Het inzetten van de diersoorten in de onderdelen van de anti-pestprogramma's zijn onderverdeeld in drie settings, namelijk: 'residentieel dier', 'bezoekdier' en 'externe locatie'.

In de setting 'residentieel dier' kunnen de diersoorten hond, kat, paard, kalf(rund), schaap, geit, konijn en vis worden geplaatst.

De diersoorten die in de setting 'bezoekdier' ingezet kunnen worden, zijn hond, kat en konijn en dierensoorten die ingezet kunnen worden in de setting 'externe locatie' zijn: hond, kat, paard, kalf (rund), schaap, geit, konijn en vis.

7. Discussie

In dit hoofdstuk worden discussiepunten betreft het onderzoek behandeld. De discussiepunten zijn onderverdeeld in de foutendiscussie en de inhoudelijke discussie. In de foutendiscussie worden de factoren bediscussieerd die het onderzoek beïnvloed zouden kunnen hebben en in de inhoudelijke discussie worden de resultaten bediscussieerd.

7.1. Foutendiscussie

Affiniteit met dieren

Voor het onderzoek waren de onderzoekers op zoek naar meningen, ervaringen en houdingen tegenover dier-ondersteunde interventies in het gebruikte anti-pestprogramma van de basisschool van de geïnterviewde experts. Het kan zo zijn geweest dat sommige experts wel affiniteit met dieren hadden en andere experts niet. Dit kan het resultaat van het onderzoek beïnvloed hebben. Bij de interviews zijn vragen gesteld ter verheldering van de vraag of de geïnterviewden in het bezit zijn/ of zijn geweest van een dier en hoe de ervaring hiermee is/ was. Hieruit bleek dat een geïnterviewde liever geen hond of konijn zou inzetten vanwege een trauma van vroeger, maar wel dieren zou toevoegen aan een anti-pestprogramma. We gaan er van uit dat er geen verschil is tussen het wel of niet affiniteit hebben met dieren.

Afname anti-pestprogramma

Naast dat de programma's dagelijks of wekelijks worden toegepast, werd er tijdens het afnemen van de interviews aangegeven dat basisscholen niet altijd het gehele programma afnemen, maar in sommige gevallen alleen enkele onderdelen van het programma afnemen en toepassen. Eén expert (in anti-pestprogramma's) geeft aan dat er niet gegarandeerd kan worden dat het anti-pestprogramma werkt als er maar een deel wordt afgenomen en uitgevoerd. Zie citaat van expert: *"Er kan gewoon niet echt gegarandeerd worden dat het werkt, als je bijvoorbeeld de helft doet"*. "Het verschil tussen het gehele programma afnemen of een deel daarvan, kan invloed hebben op het gebruik van de settings en het gebruik van de AAI-vormen. Daarnaast kan dit onderzoek beïnvloed zijn door het feit dat de geïnterviewden niet de gehele inhoud van de anti-pestprogramma('s) kennen en daardoor niet alle onderdelen hebben opgenoemd waarin de dier-ondersteunde interventie geïntegreerd kunnen worden.

Anonimiteit

Bij de inleiding van de interviews hebben de onderzoekers aan de geïnterviewden beloofd dat hun naam in de resultaten van het onderzoek niet naar voren zou komen. Hier hebben de onderzoekers zich ook aangehouden. Achteraf gezien was het handiger geweest om aan de onderzoekers te vragen of hun naam en citaten wel gebruikt mochten worden in het onderzoek. Hierdoor zouden de citaten in de tekst verbonden blijven met diegene waarvan het citaat afkomstig is en bestaat de mogelijkheid dat het onderzoekverslag betrouwbaarder zou zijn.

Ondanks dat de onderzoekers geen namen in de resultaten mochten gebruiken, is er wel gebruik gemaakt van citaten om de resultaten kracht bij te zetten en/of tegenstrijdigheid aan te tonen.

Inhoud anti-pestprogramma's

Door het beperkte inzicht in de inhoud van de anti-pestprogramma's, kunnen er verkeerde conclusies getrokken zijn betreffende de onderdelen van de anti-pestprogramma's waarin de dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden. Desondanks hebben de onderzoekers de onderdelen van de anti-pestprogramma's achterhaald door middel van interviews en documentenanalyse. Hierna, zijn de onderdelen waarin de dier-ondersteunde interventie geïntegreerd kunnen worden, beargumenteerd met de documenten uit de documentenanalyse.

Medewerking voor het onderzoek

Voor het onderzoek waren de onderzoekers op zoek naar meningen, ervaringen en houdingen tegenover dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma van de basisschool van experts. Het kan zo zijn geweest dat juist degene die negatief tegenover het onderwerp stonden, juist geen interesse hadden in het laten afnemen van een interview. Hierdoor kan het zijn dat de verhouding tussen positieve houding en negatieve houding niet valide is verdeeld.

Meer scholen zonder dieren dan met dieren geïnterviewd

Het vinden van basisscholen met de anti-pestprogramma's met KiVa, Kanjertraining, PRIMA-Methode en De Vreedzame school die bereid waren tot een interview, verliep moeizaam. Hierdoor bleek het vinden van basisscholen met één van de genoemde anti-pestprogramma's én met dieren op de basisschool nog lastiger te zijn. Daarom zijn er meer basisscholen zonder dieren geïnterviewd dan met dieren. Door het verschil is het mogelijk dat de houding en mening betreft dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's kan verschillen tussen de twee type basisscholen.

Methode afnemen interviews

In hoofdstuk 4, Materialen en methode, is beschreven op welke manier de interviews werden afgenomen. De methode was door op bezoek te gaan bij de geïnterviewden en op locatie het interview af te nemen. Bij één expert echter, is het interview telefonisch afgenomen. De reden hiervoor was dat er geen afspraak gemaakt kon worden voor een interview in verband met reistijd. Het nadeel hiervan is dat de non-verbale communicatie niet uitgewisseld kon worden. Hierdoor kan het zijn dat er bij bepaalde vragen niet is doorgevraagd waardoor data is misgelopen. Daarom is er voor gezorgd dat de misgelopen data is gevonden via de data uit de documentenanalyses.

Tijdsgrens onderzoek

De onderzoeksperiode betrof 20 weken. De periode kan de nauwkeurigheid en de kwaliteit van het onderzoek beïnvloed hebben. Om te voorkomen dat de korte periode van het onderzoek teveel zou uitlopen, hebben de onderzoekers de interviews afgenomen in de periode van 1 april tot en met 15 mei 2015 waarna verzadiging optrad, de taken zo efficiënt mogelijk verdeeld, zo veel mogelijk beschikbare uren aan het onderzoek besteed en zich aan de planning gehouden.

Verskil aantal geïnterviewde basisscholen

Van de 6702 basisscholen in Nederland (Duo, 2015) gebruiken 1937 basisscholen het anti-pestprogramma Prima-methode, 700 basisscholen het anti-pestprogramma Kanjertraining, 580 basisscholen het anti-pestprogramma De Vreedzame school en 66 basisscholen het anti-pestprogramma KiVa (AntiBJZ, 2014). Tijdens het onderzoek is per anti-pestprogramma één directeur of één leerkracht geïnterviewd. Behalve van de basisschool die het anti-pestprogramma De Vreedzame school gebruiken, daarvan zijn drie basisscholen geïnterviewd. Het verschil is hoogstwaarschijnlijk ontstaan door de interesse/desinteresse en het tijdsbestek van de scholen/leerkrachten/directeuren. Door het verschil is het mogelijk dat er meer onderdelen van De Vreedzame school genoemd zijn en minder onderdelen van de andere anti-pestprogramma's. Het verschil is, door de documentenanalyse van de onderdelen van de anti-pestprogramma's, vereffend. Het verschil is vereffend doordat de onderdelen die niet genoemd zijn in de interviews maar waar wel in dier-ondersteunde interventies geïntegreerd kunnen worden, naar voren zijn gekomen door de documentenanalyses.

Vraagstelling tijdens het interviewen

De onderzoekers hadden beiden weinig ervaring met het afnemen van een interview. Daardoor kan het zijn dat de manier van vraagstelling invloed heeft gehad op de resultaten van het onderzoek. Om te voorkomen dat de interviews niet goed werden afgenomen, hadden de onderzoekers het boek

Basisboek Interviewen van Baarde en de Goede (2007) gelezen en daarnaast een topiclist opgesteld. Aan de hand van de topiclist werden de interviews afgenomen. Bij het verwerken van de data, kwamen de onderzoekers er inderdaad achter dat er op sommige gegeven antwoorden meer doorgevraagd had moeten worden. De missende informatie is vervolgens opgevuld door de data uit de documenten van de documentenanalyses.

7.2. Inhoudelijke discussie

Hypoallergene dierenrassen:

Uit de resultaten is gebleken dat er geen wetenschappelijke onderbouwing is van het hypoallergene ras. Om deze reden werden hypoallergene rassen niet ingezet om de kans op allergische reacties te verkleinen. Desondanks kan er een aannamen gedaan worden dat dieren die haren verliezen, meer allergische reacties bij mensen oproepen dan bij dieren die (bijna) niet verharen en maar wel getrimd moeten worden. Een expert raden, tijdens het afnemen van de interviews, ook aan om hypoallergene rassen in te zetten. Daarnaast is uit de interviews gebleken dat de experts de 'allergische reacties op dieren' een reden vinden om geen dieren in te zetten. Hypoallergene dieren kunnen daarom ingezet worden om de genoemde reden weg te nemen en e interventies als nog plaats te laten vinden.

8. Aanbeveling

In dit hoofdstuk worden aanbevelingen gegeven voor: de basisscholen, de diereneigenaren/eindverantwoordelijke, het integreren van dier-ondersteunde interventies en voor vervolgonderzoeken.

Aanbeveling voor de basisscholen

Zet de komst van de dieren en/of dier-ondersteunde interventie op basisschool in de nieuwsbrief en/of op intranet. Plaats daarbij wat de bedoeling is van de interventie. Op deze manier worden de ouders en/of verzorgers op de hoogte gehouden.

Om de leerlingen meer te betrekking bij de dieren van de setting 'permanent op de basisschool, is het verstandig om een rooster op te stellen waarop te zien is welke leerling wanneer voor welke dier en welke taak verantwoordelijk is. De eindverantwoordelijke controleert vervolgens of de taken goed zijn uitgevoerd en of de dieren voorzien zijn van hun ethologische en fysiologische behoeftes.

Uit de interviews is gebleken dat een geïnterviewde de kat niet geheel geschikt vindt als bezoekdier. Dit in verband met de stress die ze oplopen tijdens het vervoer. De passend citaat van een expert: *"Ik denk dat katten sowieso niet geschikt zijn. Die moet je niet zoveel en vaak verplaatsen."* De basisscholen zouden er daarom goed aan doen om een bezoektteam te vragen die in het bezit is van meerdere katten, zodat de katten afgewisseld kunnen en niet continu stress hebben van en door het vervoeren.

Om de dier-ondersteunde interventie te financieren, kan er subsidie bij de overheid aangevraagd worden. De aanvraag kan ingediend worden onder de activiteiten van sociaal-emotionele ontwikkeling. Afhankelijk van het aantal aanvragen en het budget, wordt bepaald of de aanvraag ingewilligd wordt (RIVM. 2015).

Voorkeur moment van de dag van de experts: In het onderzoek is onderzocht welk moment van de dag het meest geschikt is voor de dier-ondersteunde interventie. Door dit onderzoek kwam naar voren dat het moment afhankelijk is van de voorkeur van de desbetreffende leerkracht en de algemene opzet van het lesprogramma van basisschool/ groep. Ondanks deze voorkeur, is het van belang om per basisschool/groep te onderzoeken op welke momenten de dier-ondersteunde interventie plaats kunnen vinden waarna bepaald kan worden op welke moment het ook daadwerkelijk plaats zal vinden. Door het moment van de dier-ondersteunde interventie vast te stellen, wordt er structuur en regelmaat geboden aan de leerlingen. Dit heeft als positieve gevolg dat er orde in de klas is (Leraar24, 2009).

Aanbeveling diereneigenaars/ eindverantwoordelijke

Bij sommige diersoorten is het verstandig het dier te castreren of te steriliseren. Bijvoorbeeld om te voorkomen dat de poes drachtig wordt, de kater gaat sproeien, de reu niet afgeleid wordt door (de geuren) van teefjes en het konijn niet schijnzwanger wordt (Dierenkliniek Wilhelminapark, Z.D.; InfoNu.nl. 2015^a; InfoNu.nl. 2015^b). Door de voorkoming van de genoemde voorbeelden, kunnen de dieren ingezet blijven worden in de dier-ondersteunde interventies.

Zoals beschreven in het onderzoek (hoofdstuk 5, deelvraag 1.4), is de frequentie van schoonmaken afhankelijk van hoe snel het dierenverblijf vies wordt en of het dier ziek is (geweest) (RIVM. Z.D.). Als

richtlijn kan genomen worden dat het dierenverblijf één keer per week schoongemaakt dient te worden en de voerbakken en speeltjes dagelijks.

Om te zorgen dat de maatregelen omtrent gezondheidsrisico's niet verslappen, is er een checklist opgesteld. Door de checklist worden de leerkrachten, medewerkers/vrijwilligers bedrijf/stichting, eindverantwoordelijke eraan herinnerd om maatregelen te nemen tegen de gezondheidsrisico's. De checklist gezondheidsrisico's is te vinden in Bijlage XII.

Tevens is er een checklist dierenwelzijn opgesteld aan de hand van de White Paper, de Wellness Guidelines for Animals in Animal-Assisted Activity, Animal-Assisted Therapy and Resident Animal Programs en de resultaten uit de interviews op het gebied van dierenwelzijn.

Door de checklist (regelmatig) na te lopen, is het gemakkelijker te voldoen aan het dierenwelzijnseisen. De checklist dierenwelzijn is te vinden in Bijlage XIII.

Duur dier-ondersteunde interventie (voor de hond): Het is van belang dat duur van de interventie in de gaten wordt gehouden. Dit om het welzijn van het dier te waarborgen en voor de dagindeling van de klas. Borg en Beerda (2014) beschrijven de ideale werkdag van een therapiehond. Daarin is opgenomen dat de interactieduur met een therapiehond maximaal 45 minuten duurt. Hierdoor is het aan te bevelen dat de interventie met een dier maximaal 45 minuten duurt. Ondanks de aanbeveling moeten de interventies altijd plaats vinden onder toezicht van een volwassene (met kennis over de diersoort) zodat per interventie, het welzijn van het dier gecontroleerd kan worden om overbelasting en (chronische) stress te voorkomen.

De interacties tussen mens en dier, mag nooit plaats vinden zonder toezicht van een expert, leraar of ouder. Dit om plagen en mishandeling van de dieren te voorkomen. De professional draagt hiervoor de verantwoordelijkheid (Jegatheesan et al. Z.D.).

Aanbeveling integreren van dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's

Het is van belang dat de leraren kennis hebben gemaakt met het inzetten van dier-ondersteunde interventies voordat ze zelf de interventies gaan inzetten in een anti-pestprogramma. Daarom de aanbeveling om dier-ondersteunde interventies te integreren in de trainingsdagen van leerkrachten en directeuren.

Aanbeveling vervolgonderzoek voor Stichting AAIZOO en/of Hogeschool van Hall Larenstein

De aanbevelingen voor vervolgonderzoeken zijn hieronder in vraagvorm neergeschreven.

- In hoeverre is het mogelijk dat de dieren, naast het inzetten in anti-pestprogramma's, ook ingezet worden voor andere doeleinden op school?
- Op welke manieren hebben dieren positieve invloeden in anti-pestprogramma's? (Hiervoor zou een pilot gedraaid moeten worden waarbij de effecten in kaart worden gebracht.)
- In welke mate is er een verschil van de manier van pesten en de frequentie van pesten tussen scholen met dieren en scholen zonder dieren?
- In welke frequentie, per setting, moet de interventie plaatsvinden om de doelstelling van de basisschool/ groep binnen een schooljaar te behalen?
- Welke diersoorten, AAI-vormen en settings kunnen het beste ingezet worden in de onderdelen van de anti-pestprogramma's?

Bronnenlijst

Voorpagina

- HLN (2012). Kleuters verkiezen dieren boven speelgoed en leren er ook meer van. Geraadpleegd op 9 februari, 2015, op <http://www.hln.be/hln/nl/38/Familie/article/detail/1430246/2012/04/27/Kleuters-verkiezen-dieren-boven-speelgoed-en-leren-er-ook-meer-van.dhtml>

Inleiding

- AAIZOO (Z.D.). AAIZOO: Animal Assisted Interventions in Zorg, Onderzoek en Onderwijs. Geraadpleegd op 5 februari, 2015, op <http://www.aaizoo.nl/>

1.Aanleiding onderzoek

- AntiBJZ (2014). Meeste anti-pestmethodes werken niet. Geraadpleegd op 15 januari, 2014, op http://www.antibjz.nl/page/articles.html/_overig/meeste-anti-pestmethodes-werken-niet-r4381
- Ascione, F.R. (1992.). Enhancing Children's Attitudes About The Humane Treatment of Animals: Generalization to Human Directed Empathy. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op: <http://www.petpartners.org/Document.Doc?id=27>
- Dekker, H.C.M. Vorst & van Osch W.H.M. (Z.D.). Pesten en gepest worden. Geraadpleegd op 21 februari, 2015, op: <http://www.sagi.nl/Pendenesten.aspx>
- Endenburg, N, van Lith H.A. (2010). The influence of animals on the development of children. *The Veterinary Journal*, 5, 36-37.
- Endenburg, N, and Baarda, B. (1995). *The role of pets in enhancing human well-being: effects on child development*. Reprinted from The Waltham Book of human-animal interactions: benefits and responsibilities. Pergamon: California
- Filippo, C. (2011). Pesten aanpakken. Geraadpleegd op 3 maart, 2015, op <http://www.studietips.leidenuniv.nl/persoonlijk/pesten1.htm>
- Gezondheidsnet 11 maart 2010. Geraadpleegd op: http://www.aandachtvoorpesten.nl/informatie/dossier_pesten/chronische_pijn_bij_pesten.html
- HBSC (2013). *Health Bavior in School-aged Children*. Utrecht: Universiteit Utrecht
- Janssen, M.A., en Bakker, F.A. (2007). *De therapeutische werkingen van huisdieren bij psychiatrische problemen*. AdSearch: Amsterdam
- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Maria Garcia, R., Johnso, R., Ormerod, E., Winkle, M., en Yamazaki, K. (Z.D.). IAHAIO WHITE PAPER. Geraadpleegd op 2 april, 2015, op <http://www.iahaio.org/new/fileuploads/8000IAHAIO%20WHITE%20PAPER%20TASK%20FOR%20CE%20-%20FINAL%20REPORT%20-%20070714.pdf>
- Kings College London (2014). Impact of childhood bullying still evident after 40 years. Geraadpleegd op 17 december, 2014, op <http://www.kcl.ac.uk/ioppn/news/records/2014/April/Impact-of-childhood-bullying-still-evident-after-40-years.aspx>
- Krowatschek en Krowatschek (2005). *Pesten op school: adequaat optreden tegen pestgedrag*. Panta Rhei: Katwijk
- McNicholas, J., & Collis, G.M. (2006). *Animals as social supports: insights for understanding animal-assisted therapy*. Geraadpleegd op 18 maart, 2015, in: *Handbook Animal Assistent Therapie* (2010)
- Nederland Jeugd Instituut (2014). Cijfers over pesten. Geraadpleegd op 21 februari, 2015, op

- <http://www.nji.nl/Cijfers-over-pesten>
- Nederlands Jeugd instituut (Z.D.). Gevolgen. Geraadpleegd op 21 februari, 2015, op <http://www.nji.nl/Pesten-Probleemschets-Gevolgen>
- Pajkrt, D. (2007). Huisdieren in een ziekenhuis, een riskante operatie? Emma kinderziekenhuis AMC. Geraadpleegd op 24 maart, 2015, op: <http://www.gekmetdieren.nl/files/dasjapajkrt.pdf>
- Pestweb. (2014). Mijn kind wordt gepest. Geraadpleegd op 28 juni, 2015 op <http://www.pestweb.nl/mijn-kind-wordt-gepest.html>
- PLoP Med. (2010) 7: e1000316
- Serpell, J. (1999). Guest editor's introduction: animals in children's lives. *Society and animals*, volume 7, number 2.
- Stichting Aandacht voor Pesten (2013). De gevolgen van pesten worden helaas schromelijk onderschat. De gevolgen van gepest zijn, hebben maar al te vaak een levenslange impact. Geraadpleegd op 21 februari, 2015, op http://www.aandachtvoorpesten.nl/informatie/de_gevolgen_van_pesten/index.html
- Stichting Mens & Dier Nederland (2014). Leven met een huisdier is gezond. Wat zegt de wetenschap. Geraadpleegd op 16 maart, 2015, op: <http://www.mensendier.nl/dier%20en%20zorg.htm>
- Stichting Opvoeden.nl (Z.D.). Wegblijven van school. Geraadpleegd op 21 februari, 2015, op <https://www.opvoeden.nl/jongvolwassene/onderwijs/problemen-op-school/wegblijven-van-school/>
- Wells, D.L., (2009). The effect of animals on human health and well-being. *Journal of Social Issues*, 65, 523-543.

2. Doelstelling Stichting en onderzoek

- AAIZOO (Z.D.). AAIZOO: Animal Assisted Interventions in Zorg, Onderzoek en Onderwijs. Geraadpleegd op 5 februari, 2015, op <http://www.aaizoo.nl/>

3.2 Begrippenlijst

- AntiBJZ (2014). Meeste anti-pestmethodes werken niet. Geraadpleegd op 15 januari, 2014, op http://www.antibjz.nl/page/articles.html/_overig/meeste-anti-pestmethodes-werken-niet-r4381
- Delorme (2013). Wat betekenen de afkortingen AAI, AAA en AAT? Geraadpleegd op 18 maart, 2015 op <http://www.helpendehonden.nl/index.php/aai-aaa-en-aat#sthash.iAIQwHsa.dpbs>
- FAWC (1993). Vijf vrijheden. Geraadpleegd op 5 april, 2015, op <http://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/vijf-vrijheden.htm>
- Gezondeschool.nl (Z.D.). PRIMA-METHODE anti-pestmethode. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <http://www.gezondeschool.nl/activiteiten/p/Prima-methode-anti-pestmethode/>
- InfoNu.nl (2015). Wat je van dieren leren kan. Geraadpleegd 3 juni, 2015, op <http://dier-en-natuur.infonu.nl/huisdieren/14703-wat-je-van-dieren-leren-kan.html>
- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Maria Garcia, R., Johnso, R., Ormerod, E., Winkle, M., en Yamazaki, K. (Z.D.). IAHAIO WHITE PAPER. Geraadpleegd op 2 april, 2015, op <http://www.iahaio.org/new/fileuploads/8000IAHAIO%20WHITE%20PAPER%20TASK%20FOR%20CE%20-%20FINAL%20REPORT%20-%200070714.pdf>
- Kanjertrainingen (Z.D.). Kanjertraining op scholen. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <http://www.kanjertraining.nl/scholen/Prima-methodeir-onderwijs>

- Kenter, B. (2000). *Ik ga weer graag naar school*. CPS: Amersfoort
- KiVa Anti-Bullying Program (2014). Stop pesten en word een KiVa-school! Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <https://www.kivaschool.nl/kiva-programma1>
- Levendehave (2015). Konijnen en huisvesting. Geraadpleegd op 10 juni, 2015, op <http://levendehave.nl/kennisbank/konijnen/konijnen-en-huisvesting>
- Nederlands Centrum voor Beroepsziekten (Z.D.). Zoönosen. Geraadpleegd op 10 maart, 2015, op <http://www.beroepsziekten.nl/beroepsziekten/zo%C3%B6nosen>
- Nederlands Jeugdinstituut (2014). Cijfers over gepest worden. Geraadpleegd op 16 januari, 2014, op <http://www.nji.nl/Cijfers-over-gepest-worden>
- Ophorst, S. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelcentrum: Ede
- Pajkrt, D. (2007). Huisdieren in een ziekenhuis, een riskante operatie? Emma kinderziekenhuis AMC. Geraadpleegd op 24 maart 2015 op: <http://www.gekmetdieren.nl/files/dasjapajkrt.pdf>
- POINT OF VIEW productions Utrecht (2013^a). Basisonderwijs. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/basisonderwijs-1>
- POINT OF VIEW productions Utrecht. (2013^b). Leerlingmediatie. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/basisonderwijs-1/leerlingmediatie-1>
- POINT OF VIEW productions Utrecht (2013^c). Leerlingmediatie. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/basisonderwijs-1/leerlingmediatie-1/30-praktijk/kosten/99-leerlingmediatie02>
- Pompe, V. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelcentrum: Ede
- Raad voor Dierenaangelegenheden (2006). I & R Hobbydieren/ definitie gezelschapsdier. Geraadpleegd op 5 februari, 2015, op http://www.rda.nl/home/files/rda_2005_06.pdf
- Rijksoverheid (Z.D.). Aanpak Pesten en cyberpesten. Geraadpleegd op 21 februari, 2015, op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/veilig-leren-en-werken-in-het-onderwijs/aanpak-pesten-en-cyberpesten>
<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/veilig-leren-en-werken-in-het-onderwijs/aanpak-pesten-en-cyberpesten>
- Rijksoverheid (Z.D.^a). Hobbydieren. Geraadpleegd op: <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/dieren/dierenwelzijn/hobbydieren>
- SWC (Z.D.). Basisschool. Geraadpleegd op 27 maart, 2015, op <http://www.woorden-boek.nl/woord/basisschool>
- Visser, K. (2014). In: *Dieren in de Zorg*. Ontwikkelingscentrum: Ede

Materialen en methoden

- AAIZOO. (Z.D.) Bestuurssamenstelling 2015. Geraadpleegd op 27 mei, 2015, op <http://www.aaizoo.nl/over-ons/bestuurssamenstelling>
- Baarda, D.B., de Goede, M.P.M. (2001). *Basisboek Methode en Technieken*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff
- Baarda, D.B., de Goede, M.P.M., en van der Meer-Middelburg, A.G.E. (2007). *Basisboek Interviewen*. Wolters-Noordhoff Groningen. Houten.
- Bethlehem, J. (Z.D.). Survey Onderzoek. Geraadpleegd op 27 maart, 2015, op <http://www.survey-onderzoek.nl/survey.html>
- CNVO (Z.D.). Gezag moet terug in de school. Geraadpleegd op 10 maart, 2015, op https://www.cnvo.nl/fileadmin/user_upload/PDF/Gezag_Sjnr17.18-19.pdf

- Gezondeschool.nl (Z.D.). Prima-modulaire aanpak van pesten voor scholen. Geraadpleegd op 27 maart, 2015, op <http://gezondeschool.nl/voortgezet-onderwijs/interventies/activiteitendetail?code=1400137&schooltype=PO>
- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Maria Garcia, R., Johnso, R., Ormerod, E., Winkle, M., en Yamazaki, K. (Z.D.). IAHAIO WHITE PAPER. Geraadpleegd op 2 april, 2015, op <http://www.iahaio.org/new/fileuploads/8000IAHAIO%20WHITE%20PAPER%20TASK%20FOR%20CE%20-%20FINAL%20REPORT%20-%20070714.pdf>
- Nederlands Jeugdinstituut (2014). *Beoordeling anti-pestprogramma's*. Rapportage van de Commissie Anti-pestprogramma's voor Ministerie Onderwijs, Cultuur en Wetenschap: Utrecht.
- Pompe, V. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelcentrum: Ede.
- Universiteit Utrecht (Z.D.). Nienke Endenburg. Geraadpleegd op 5 maart, 2015, op <http://www.uu.nl/medewerkers/NEndenburg/0>
- VeiligheidNL (Z.D.). Over VeiligheidNL. Geraadpleegd op 10 maart, 2015, op <http://www.veiligheid.nl/over-veiligheidnl/over-veiligheidnl>

5. Resultaten

5.1.1 Resultaten sub-deelvraag 1.1

- De Vreedzameschool (2013). De klas en de school als oefenplaats. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/wat-is-dvs/wat-is-de-Vreedzame-school-3/30-praktijk/kosten/791-wat-is-de-Vreedzame-school-klas-en-school-als-oefenplaats>
- Dieren in de zorg en welzijn (2011^a). Inzet van dieren in de zorg en welzijn. Geraadpleegd op 13 mei, 2015, op <http://www.diereninzorgenwelzijn.nl/>
- Dieren in de zorg en welzijn, (2011^b). De inzet van boerderijdieren in zorg en welzijn. Geraadpleegd op 13 mei, 2015, op <http://www.hondenbezoek.nl/Boerderijdieren.aspx>
- Dieren in de zorg en welzijn (2011^c) Kinderboerderijen. Geraadpleegd op 13 mei, 2015, op <http://www.diereninzorgenwelzijn.nl/Boerderijdieren/Kinderboerderijen.aspx>
- Ophorst, S. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelingcentrum: Ede
- Stichting Zorgdier Nederland (Z.D.). Home. Geraadpleegd op 11 juni, 2015, op <http://www.zorgdier.nl/>
- Veenstra, R., Huising, G., Koens, R., Munniksma, F., Oldenburg, B., Ploeg, R., Sentse, M., F. Velthausz. (2013). Het KiVa antipestprogramma. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op http://www.qmw.ruq.nl/~veenstra/CV/KiVa_KAP13.pdf

5.1.3 Resultaten sub-deelvraag 1.2

- CNME (2014). Folder: Hamster. Geraadpleegd op 8 juni, 2015, op <http://www.cnme.nl/userfiles/files/Folders%20dieren/hamster.folder.2014.pdf>
- Delta Society (1996). *Standards of Practice for Animal-Assisted Activities and Animal-Assisted Therapy*. Delta Society: Renton
- Fine, A.H. (2006). *Handbook on Animal Assistend Therapie*. Elsevier Inc.: Oxford.
- Hirst, K. (Z.D.). Animal Domestication Table of dates and places. Geraadpleegd op 11 juni, 2015, op <http://archaeology.about.com/od/dterms/a/domestication.htm>

- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Maria Garcia, R., Johnso, R., Ormerod, E., Winkle, M., en Yamazaki, K. (Z.D.) IAHAIO WHITE PAPER. Geraadpleegd op 2 april, 2015, op <http://www.iahaio.org/new/fileuploads/8000IAHAIO%20WHITE%20PAPER%20TASK%20FOR%20CE%20-%20FINAL%20REPORT%20-%20070714.pdf>
- LICG (2012). Huisdierenbijsluiter Wandelende tak. Geraadpleegd op 8 juni, 2015, op http://www.licg.nl/ContentSuite/upload/lig/drn/Wandelende_tak_bijsluiter6_OHT.pdf
- Schippers, H. L. (2007). *Geiten*. Roodbont uitgeverij: Zutphen

5.1.5 Resultaten sub-deelvraag 1.3

- Activiteitenbesluit milieubeheer (2015, artikel 3.46). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0022762/Hoofdstuk3/Afdeling34/345/Artikel346/geldigheidsdatum_18-06-2015
- Algemene onderwijsbond (2003). Onderwijs snakt naar ruimte. Geraadpleegd op 11 juni, 2015, op <http://www.aob.nl/default.aspx?id=272&article=2871&q=onderzoek&m>
- Besluit dierengeneeskundigen (2015). Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035091/geldigheidsdatum_17-06-2015#Hoofdstuk2_1_Artikel22
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.10). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/3/Artikel110/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.13). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/3/Artikel113/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.14). Geraadpleegd op 1 mei 2015 op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/3/Artikel114/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.3). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/1/Artikel13/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.6). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/2/Artikel16/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.7). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/2/Artikel17/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.8). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/2/Artikel18/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 1.8, lid 2). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk1/2/Artikel18/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 3.12, lid e en f). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk3/2/Artikel312/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 3.13, lid 1). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk3/2/Artikel313/geldigheidsdatum_01-05-2015

- Besluit houders van dieren (2014, artikel 3.14, lid 1 en 2). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk3/2/Artikel314/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 3.16). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk3/2/Artikel316/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 3.2). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk3/1/Artikel32/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit houders van dieren (2014, artikel 3.3). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/Hoofdstuk3/1/Artikel33/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Besluit Wet dieren (2011, 19 mei). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/Hoofdstuk8/1/Artikel84/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Boerema, L. (2003). Praktische dierenrecht. Koninklijke Vermande: Den Haag
- Burgerlijke Wetboek Boek 6 (2015, artikel 162) Geraadpleegd op 18 juni, 2015 op: http://wetten.overheid.nl/BWBR0005289/Boek6/geldigheidsdatum_24-06-2015
- Drs. E. Evertsen. (2014) *Teksten wetgeving dierenwelzijn Editie 2014-2015*. Sdu Uitgevers: Den Haag
- Flora- en faunawet (1998, artikel 13). Geraadpleegd op 17 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0009640/geldigheidsdatum_17-05-2015#HoofdstukIII_Paragraaf3
- Flora- en faunawet (1998, artikel 4). Geraadpleegd op 17 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0009640/geldigheidsdatum_17-05-2015#HoofdstukII_Artikel4
- Flora- en faunawet (1998, artikel 9). Geraadpleegd op 17 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0009640/geldigheidsdatum_17-05-2015#HoofdstukIII_Paragraaf2
- Flora- en faunawet (1998, artikel 14 lid 1). Geraadpleegd op 17 mei, 2015 op http://wetten.overheid.nl/BWBR0009640/geldigheidsdatum_17-05-2015#HoofdstukIII_Paragraaf4_Artikel14
- NVWA (Z.D.^a). Kadavers/verwijderen van dode dieren. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/dieren/dossier/kadavers-verwijderen-van-dode-dieren/wat-moet-u-doen-met-dode-gezelschapsdieren>
- NVWA (Z.D.^b). Kadavers/verwijderen van dode dieren. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/dierlijke-bijproducten-dierlijk-afval/dossier/kadavers-verwijderen-van-dode-dieren/wat-moeten-bedrijven-doen-om-dode-landbouwhuisdieren-hobbydieren-en-dierentuind>
- NVWA (Z.D.^c). Dierenwelzijn. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/regels-voor-ondernemers-dier/dossier/dierwelzijn/transport-levende-dieren>
- NVWA (Z.D.^d). Vervoer levende dieren. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/regels-voor-ondernemers-dier/dossier/vervoer-levende-dieren>
- NVWA (2011^e). Algemene instructie wegvervoer van gewervelde dieren. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op https://www.nvwa.nl/txmpub/files/?p_file_id=2208309
- NVWA (Z.D.^f). Reinigen en ontsmetten van vervoer- en transportmiddelen. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op

- <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/regels-voor-ondernemers-dier/dossier/reinigen-en-ontsmetten-van-vervoermiddelen-en-transportmiddelen/r-o-plaatsen/eenvoudige-r-o-plaats>
- NVWA (Z.D.^g). Wet Milieubeheer (Wm). Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/wet-en-regelgeving/dossier/wet-milieubeheer-wm/wat-regelt-deze-wet>
- Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders (Z.D.) Regelwijzer schapen en geiten. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <http://www.platform-ksg.nl/index.php/regelwijzer-schapen-en-geiten#registratie>
- Regeling identificatie en registratie van dieren (2015). Artikel 2 en 4. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0014538/geldigheidsdatum_17-06-2015#2_Artikel1a
- Rijksoverheid (Z.D.^a). Dierenwelzijn. Geraadpleegd op 21 juni, 2015, op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/dieren/dierenwelzijn>
- Rijksoverheid (Z.D.^b). Vergunningvrij bouwen en verbouwen. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bouwregelgeving/checken-of-vergunning-nodig-is-voor-ver-bouwen/vergunningvrij-bouwen-en-verbouwen>
- Rijksoverheid (Z.D.^c). Stappenplan bij bouwen en verbouwen. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bouwregelgeving/stappenplan-bij-bouwen-en-verbouwen>
- RVO (Z.D.^a). Schapen en geiten melden. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <https://mijn.rvo.nl/schapen-en-geiten-melden>
- RVO (Z.D.^b). Runderen melden. Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op <https://mijn.rvo.nl/runderen-melden>
- Wet bodembescherming (2015). Geraadpleegd op 18 juni, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0003994/geldigheidsdatum_18-06-2015
- Wet dieren (2014, artikel 1.3). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/Hoofdstuk1/1/2014,artikel13/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Wet dieren (2014, artikel 2.1 lid 1). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/Hoofdstuk2/1/2014,artikel21/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Wet dieren (2014, artikel 2.10, lid 1). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/Hoofdstuk2/1/Artikel210/geldigheidsdatum_01-05-2015
- Wet dieren (2014, artikel 8.4.). Geraadpleegd op 1 mei, 2015, op http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/Hoofdstuk8/1/Artikel84/geldigheidsdatum_01-05-2015

5.1.7 Resultaten sub-deelvraag 1.4

- ALK Abelló (2015). Allergie voor huisdier. Geraadpleegd op 3 juni, 2015, op <http://www.allesoverallergie.nl/allergieen/allergie-voor-huisdieren/>
- American Veterinary Medical Association (2007). Wellness guidelines for Animals in Animal-Assisted Activity, Animal-Assisted Therapy, and Resident Animal Programs. Geraadpleegd op 17 mei, 2015, op <http://www.hondenbezoek.nl/Portals/6/documenten/2007/AVMA-wellness-guidelines-for-animals-AAA-AAT-2007.pdf>
- Boerema, L. (2003). Praktische dierenrecht. Koninklijke Vermande: Den Haag

- Catsgroove. (2005). Kat en kinderen. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op <http://www.kattenencyclopedie.com/index.php?menuid=14&pageid=16>
- Dierenarts dierenkliniek (Z.D.). Teken, vlooien, wormen: Vlooien. Geraadpleegd op 11 juni, 2015, op <http://www.dierenarts-dierenkliniek.nl/ontwormen-huisdier/vlooien.html>
- Dierenverblijf.com (Z.D.). Citrofresh cleaner. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op <http://www.dierenverblijf.com/1633-citro-fresh-cleaner.html>
- DOGTOUCH (2015). Hondentaal. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op <http://www.dogtouch.nl/publicaties/hondentaal.html>
- Emax (2013). Exil Flea Free omgevingspray. Geraadpleegd op 18 mei, 2015, op <http://www.exil4dieren.nl/vlooienbestrijding/exil-flea-free-omgevingspray>
- InfoNu.nl (2015^a). Waarom bijten konijnen. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op <http://dier-en-natuur.infoanu.nl/huisdieren/156289-waarom-bijten-konijnen.html>
- InfoNu.nl (2015^b). Top 10 vergiftigingen van huisdieren. Geraadpleegd op 3 juni, 2015, op <http://dier-en-natuur.infoanu.nl/huisdieren/55910-top-10-vergiftigingen-van-huisdieren.html>
- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Maria Garcia, R., Johnso, R., Ormerod, E., Winkle, M., en Yamazaki, K. (Z.D.) IAHAIO WHITE PAPER. Geraadpleegd op 2 april, 2015, op <http://www.iahaio.org/new/fileuploads/8000IAHAIO%20WHITE%20PAPER%20TASK%20FOR%20CE%20-%20FINAL%20REPORT%20-%20070714.pdf>
- Jong, de, M. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelcentrum, Ede.
- Krop, E., Vredegoor, D.W. (2012). Artikel: Can f1 in hair and homes of different dog breeds: Lack of evidence to describe any dog breed as hypoallergic. Geraadpleegd op 17 juni, 2015, op <http://www.jacionline.org/article/S0091-6749%2812%2900793-2/fulltext>
- Louwers, T. (2015) De hypoallergene hond bestaat niet. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*. Nr. 5. Pagina 36-37.
- Nederlandse Vereniging voor Parasitologie (Z.D.). Parasieten algemeen. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op http://www.parasitologie.nl/index.php?id=7#Bestrijding_van_parasieten_van_preventie_van_parasitaire_infecties
- Oostendorp (2012). Huisdieren houden jongen kinderen gezond. Gevonden op 25 mei, 2015, op <http://www.piepvandaag.nl/huisdieren-houden-jonge-kinderen-gezond/>
- Pajkrt, D. (2007^a). Huisdieren in een ziekenhuis, een riskante operatie? Emma kindziekenhuis AMC. Geraadpleegd op 24 maart, 2015, op <http://www.gekmetdieren.nl/files/dasjapajkrt.pdf>
- Pajkrt, D. (2007^b). Hygiënerichtlijnen voor Verpleeghuizen en Woonzorgcentra. Richtlijnen technische hygiënezorg. LCHV 2007/ kinderarts-infectioloog Emma Kinderziekenhuis AMC. Geraadpleegd op 20 mei, 2015, op <http://www.diereninzorgenwelzijn.nl/Portals/6/documenten/2009-maart-Huisdieren-in-verzorgingshuis-tijdschrift-voor-verzorgenden-tvv.pdf>
- Progenion. (Z.D.). Hepa Filter. Geraadpleegd op 23 juni, 2015, op <https://www.progenion.nl/hepa-filter>
- RIVM (Z.D.^a). Naar de huisarts? Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op http://www.rivm.nl/Onderwerpen/Z/Ziek_door_dier/Preventie/Naar_de_huisarts
- RIVM (Z.D.^b). Hygiëne op basisscholen. Gevonden op 3 juni, 2015, op http://toolkits.loketgezondleven.nl/toolkits/?page_id=1869http://toolkits.loketgezondleven.nl/toolkits/?page_id=1869

- RIVM (Z.D.^c). Handen wassen. Gevonden op 3 juni, 2015, op http://www.rivm.nl/Onderwerpen/H/Hygiene/Handen_wassen
- RIVM (Z.D.^d). Schoonmaken. Geraadpleegd op 3 juni, 2015, op <http://www.rivm.nl/Onderwerpen/H/Hygiene/Schoonmaken>
- RIVM (Z.D.^e). Hygiëne bij voedselbereiding. Geraadpleegd op 2 juni, 2015, op http://www.rivm.nl/Onderwerpen/H/Hygiene/Hygiene_bij_voedselbereiding
- RIVM (Z.D.^f). Foldertekst Hygiëne bij (huis)dieren. Geraadpleegd op 3 juni, 2015, op http://toolkits.loketgezondleven.nl/toolkits/?page_id=1868#link_7219
- Sterkliniek dierenartsen Apeldoorn (Z.D.). Ontworming bij hond of kat. Gevonden op 4 juni, 2015, op <http://www.dierenartsapeldoorn.nl/preventie/parasietenbestrijding/ontworming.php>
- Stichting School & Veiligheid (Z.D.). Sociale veiligheid. Geraadpleegd op 4 juni, 2015, op <http://www.schoolenveiligheid.nl/expertise/sociale-veiligheid-2/>
- Visser, K. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkeling centrum: Ede
- Wells, D.L., (2009). The effect of animals on human health and well-being. *Journal of Social Issues*, 65, 523-543.
- Ascione, F.R. (1992.) Enhancing Children's Attitudes About The Humane Treatment of Animals: Generalization to Human Directed Empathy. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <http://www.petpartners.org/Document.Doc?id=27>

5.1.9 Resultaten sub-deelvraag 1.5

- American Veterinary Medical Association. (2007) Wellness guidelines for Animals in Animal-Assisted Activity, Animal-Assisted Therapy, and Resident Animal Programs. Geraadpleegd op 17 mei, 2015, op <http://www.hondenbezoek.nl/Portals/6/documenten/2007/AVMA-wellness-guidelines-for-animals-AAA-AAT-2007.pdf>
- FAWC (1993). Vijf vrijheden. Geraadpleegd op 5 april, 2015, op <http://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/vijf-vrijheden.htm>
- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Maria Garcia, R., Johnso, R., Ormerod, E., Winkle, M., en Yamazaki, K. (Z.D.) IAHAIO WHITE PAPER. Geraadpleegd op 14 mei, 2015, op <http://www.iahaio.org/new/fileuploads/8000IAHAIO%20WHITE%20PAPER%20TASK%20FOR%20CE%20-%20FINAL%20REPORT%20-%20070714.pdf>

5.3 Resultaten deelvraag 2

- Ascione, F.R. (1992.) Enhancing Children's Attitudes About The Humane Treatment of Animals: Generalization to Human Directed Empathy. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <http://www.petpartners.org/Document.Doc?id=27>
- Endenburg, N, and Baarda, B. (1995). *The role of pets in enhancing human well-being: effects on child development*. Reprinted from The Waltham Book of human-animal interactions: benefits and responsibilities. Pergamon: California
- Endenburg, N, van Lith H.A. (2010). The influence of animals on the development of children. *The Veterinary Journal*, 5, 36-37.
- Janssen, M.A., en Bakker, F.A. (2007). *De therapeutische werkingen van huisdieren bij psychiatrische problemen*. AdSearch: Amsterdam
- Kanjertrainingen (Z.D.) Kanjertraining op scholen. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <http://www.kanjertraining.nl/scholen/Prima-methodeir-onderwijs>

- KiVa Anti-Bullying Program (2014). Stop pesten en word een KiVa-school! Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <https://www.kivaschool.nl/kiva-programma1>
- Kotrschal and Ortbauer (2003). Behavioral effect of the presence of a dog in a classroom. Geraadpleegd op 21 mei, 2015, op http://mensch-tier-beziehung.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/aq_menschtier/Publikationen/Kotrschal_and_Ortbauer_2003.pdf
- POINT OF VIEW productions Utrecht (2013). Lessenserie. Geraadpleegd op 12 mei, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/basisonderwijs-1/30-praktijk/kosten/79-lessenserie0103inhoud>
- Poresky, R.H., Hendrix, C., Mosier, J.E., Samuelson, M.L. (1987). The companion animal bonding scale: internal reliability and construct validity. *Psychological Reports*, 60, 743-746
- Serpell, J. (1999). Guest editor's introduction: Animals in children's lives. *Society and animals*, volume 7, number 2.
- Stichting Mens & Dier Nederland (2014). Leven met een huisdier is gezond. Wat zegt de wetenschap. Geraadpleegd op 16 maart, 2015, op <http://www.mensendier.nl/dier%20en%20zorg.htm>

Discussie:

- AntiBJZ (2014). Meeste anti-pestmethodes werken niet. Gevonden op 15 januari, 2014, op http://www.antibjz.nl/page/articles.html/_overig/meeste-anti-pestmethodes-werken-niet-r4381
- Baarda, D.B., de Goede, M.P.M., en van der Meer-Middelburg, A.G.E. (2007). *Basisboek Interviewen*. Wolters-Noordhoff: Groningen, Houten.
- Duo (2015). Alle vestigingen basisonderwijs. Gevonden op 1 juni, 2015, op https://duo.nl/organisatie/open_onderwijsdata/databestanden/po/adressen/Adressen/vestbo.asp

Aanbeveling

- Borg, van de, J. en Beerda, B. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelcentrum: Ede.
- Dierenkliniek Wilhelminapark (Z.D.) Castratie Kater. Gevonden op 8 juni, 2015, op <http://www.dierenkliniekwilhelminapark.nl/dierinfo/kat/castratie.html>
- InfoNu.nl (2015^a) Castratie bij honden. Gevonden op 8 juni, 2015, op <http://dier-en-natuur.infoanu.nl/huisdieren/20829-castratie-bij-honden.html>
- InfoNu.nl (2015^b) Alles over castratie en sterilisatie bij het konijn. Gevonden op 8 juni, 2015, op <http://dier-en-natuur.infoanu.nl/huisdieren/28123-alles-over-castratie-en-sterilisatie-bij-het-konijn.html>
- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Maria Garcia, R., Johnso, R., Ormerod, E., Winkle, M., en Yamazaki, K. (Z.D.) IAHAIO WHITE PAPER. Geraadpleegd op 14 mei, 2015, op <http://www.iahaio.org/new/fileuploads/8000IAHAIO%20WHITE%20PAPER%20TASK%20FOR%20CE%20-%20FINAL%20REPORT%20-%20070714.pdf>
- Leraar24 (2009). Dossier: Orde in de klas. Gevonden op 12 juni, 2015, op <https://www.leraar24.nl/dossier/867/orde-in-de-klas#tab=0>
- RIVM (2015). Ondersteuningsaanbod. Gevonden op 8 juni, 2015, op <http://www.gezondeschool.nl/advies-en-ondersteuning/ondersteuningsaanbod/>

- RIVM (Z.D.) Schoonmaken. Geraadpleegd op 3 juni, 2015, op <http://www.rivm.nl/Onderwerpen/H/Hygiene/Schoonmaken>

Bijlagen

- Bezoekdier Nederland (Z.D.). Welkom. Geraadpleegd op 28 mei, 2015, op <http://www.bezoekdier.nl/>
- Borg, van der, J. Beerda, B. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelingscentrum: Ede.
- Dieren in de zorg en welzijn (2011). Katten in AAA- en AAT-programma's. Geraadpleegd op 28 mei, 2015, op <http://www.diereninzorgenwelzijn.nl/Welkediëren/Katten.aspx>
- Dierenwelzijnsweb (2015). Dossier welzijn honden: gebrekkige socialisatie. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/showdww/dossier-welzijn-honden.htm>
- Dibevo (Z.D.). Richtlijnen voor huisvesting gezelschapsdieren en afmetingen dierverblijven. Geraadpleegd op 17 juni, 2015, op <http://www.dibevo.nl/uw-bedrijf/dieren-en-dierenwelzijn/afmetingen-van-dierenverblijven>
- Fine, A.H. (2006). *Handbook on Animal Assistend Therapie*. Elsevier Inc.: Oxford.
- Jara (2015). Weilandbeheer voor paarden. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://dier-en-natuur.infonu.nl/dieren/26613-weilandbeheer-voor-paarden.html>
- Kanjertrainingen (Z.D.) Kanjertraining op scholen. Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <http://www.kanjertraining.nl/scholen/Prima-methodeir-onderwijs>
- Kattenbescherming Nederland (2015). Kattenvragen. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.kattenbescherming.nl/kattenvragen/>
- Kenniscentrum infectieziekten en arbeid (2011). Schapen. Geraadpleegd op 15 juni, 2015, op <http://www.kiza.nl/content/schapen>
- KiVa Anti-Bullying Program (2014). Stop pesten en word een KiVa-school! Geraadpleegd op 25 maart, 2015, op <https://www.kivaschool.nl/kiva-programma1>
- Kotrschal and Ortbauer (2003). Behavioral effect of the presence of a dog in a classroom. Geraadpleegd op 21 mei, 2015, op http://menschtier-beziehung.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/aq_menschtier/Publikationen/Kotrschal_and_Ortbauer_2003.pdf
- Levende Have (2013^a). Runderen: Benaming runderen. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/runderen/benamingen-runderen>
- Levende Have (2013^b). Huisvesting van paarden. Geraadpleegd op 21 mei, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/paarden/huisvesting-van-paarden-0>
- Levende Have (2013^c). Geiten: Gedrag geiten. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/geiten/gedrag-van-geiten>
- Levende Have (2014^b). Paarden. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://levendehave.nl/kennisbank/algemeen/paarden>
- Levende Have (2014^a). Paarden: gedrag van paarden. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op: <http://levendehave.nl/kennisbank/paarden/gedrag-van-paarden>
- Levende Have (2014^c). Schapen. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/schapen/schapen>
- Levende Have (2014^d). Schapen: Huisvesting van schapen. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/schapen/huisvesting-van-schapen>

- Levende Have (2014^f). Konijnen. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/konijnen/konijnen>
- Levende Have (2015^a). Identificatie en registratie van schapen en geiten. Geraadpleegd op 23 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/algemeen/identificatie-en-registratie-van-schapen-en-geiten>
- Levende Have (2015^c). Pluimvee: huisvesting van kippen. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/pluimvee/huisvesting-van-kippen>
- Levende Have (2015^c). Konijnen en huisvesting. Geraadpleegd op 10 juni, 2015, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/konijnen/konijnen-en-huisvesting>
- Ondernemersplein (2014). Levende dieren vervoeren. Geraadpleegd op 11 juni, 2015, op <http://www.ondernemersplein.nl/regel/levende-dieren-vervoeren/>
- Oomkes, C. (2011). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelingscentrum: Ede
- POINT OF VIEW productions Utrecht (2013^a). Lessenserie. Geraadpleegd op 12 mei, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/basisonderwijs-1/invoeringstraject-2>
- POINT OF VIEW productions Utrecht (2013^b). Lessenserie. Geraadpleegd op 12 mei, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/basisonderwijs-1/30-praktijk/kosten/79-lessenserie0103inhoud>
- POINT OF VIEW productions Utrecht (2013^c). Lessenserie. Geraadpleegd op 12 mei, 2015, op <http://www.deVreedzameschool.net/basisonderwijs-1/30-praktijk/kosten/90-lessenserie0102structuur>
- Pompe, V. (2014). In: *Dieren in de zorg*. Ontwikkelingscentrum: Ede
- Raad van beheer. (Z.D.) Houden van honden. Geraadpleegd op 24 juni, 2015 op: <http://www.raadvanbeheer.nl/rashonden/album-rasgroepen-erkende-rassen/>
- Rijkswaterstaat (Z.D.). Beweiden en permanent opstallen bij melkrundervee. Geraadpleegd op 9 juni, 2015, op <http://www.infomil.nl/onderwerpen/landbouw-tuinbouw/@138117/beweiden-opstallen/>
- RIVM (Z.D.). Zoönosen op een rij. Geraadpleegd op 15 juni, 2015, op http://www.rivm.nl/Onderwerpen/Z/Ziek_door_dier/Zo%C3%B6nosen_op_een_rij
- Stichting VeiligheidNL (2013^a). *Prima-methode*. Docentenhandleiding bij de film Spijt!
- Stichting VeiligheidNL (2013^b). *Prima-methode*. *Leerlingenboekje bij de film Spijt*. Uitgeverij Zorn.
- Ten Napel, A. (2008). Presentatie stress bij paarden. Geraadpleegd op 11 juni, 2015, op http://www.holistischdierenarts.nl/files/Presentatie_Stress_bij_paarden-Annika_ten_Napel.pdf
- Veiligheid.nl. (Z.D.^b). PRIMA-METHODE: een veilig schoolklimaat voor iedereen. Geraadpleegd op 12 mei, 2015, op <http://www.veiligheid.nl/projecten-en-campagnes/Prima-methode-een-veilig-schoolklimaat-voor-iedereen>
- Verhoef-Verhallen, E.J.J. (2010). *Tropische aquariumvissen encyclopedie*. Rebo productions: Lisse
- Visser, K. (2014). In: *Dieren in de Zorg*. Ontwikkelingscentrum: Ede
- Voedingscentrum (Z.D.). Transport. Geraadpleegd op 11 juni, 2015, op <http://www.voedingscentrum.nl/encyclopedie/transport.aspx>
- WageningenUR (2013). Bacteriële ziekten bij de mens door huidcontact met besmette vissen en schelpdieren: Voorlichting en preventie gewenst. Geraadpleegd op 15 juni, 2015, op <http://www.wageningenur.nl/nl/show/Bacteriele-ziekten-bij-de-mens-door-huidcontact-met-besmette-vissen-en-schelpdieren-voorlichting-en-preventie-gewenst.htm>

Bijlage I: Anti-pestprogramma's

Voorlopig goedgekeurde anti-pestprogramma's	Afkeurde anti-pestprogramma's
- KiVa - Prima-methode - Kanjertraining - De Vreedzame school - Programma Alternatieve Denkstrategieën - Taakspel - Alles kidzzz - Sta sterk - Kanjertraining - De Vreedzame school - Programma Alternatieve Denkstrategieën - Taakspel - Plezier op school - Sta sterk	- Anti-pestprogramma Boon - Leerling bemiddeling - Protocol tegen ongewenst gedrag - Bas+ - Lessen in geluk - Regenboogtraining - Basis Veilig - Levensvaardigheden - Respect 4All - Challenge Day - Love and Respect - Rots & Water - Fides - M5-pest aanpak - Schooleigen specifieke methode - Gastlessen Marietje Kessels - Project Spiegel - Gelijk = Gelijk - Online veiligheid - Sta op tegen pesten - Geweldige klas - Ook zo omgaan met elkaar - Survivors! - It's up to you - Oplossingsgericht omgaan - TOPs - Join us - Oplossingsgerichte steungroep - Tweede wereldoorlog in perspectief - Klasse(n)spel - Het Pestbriefje - Veilige sfeer op school - Kompasland - Pestcheck Nederland - Veiligheidsonderzoek - Kracht In Controle - Pestkop hou op! - Voel je sterk - Kracht van 8 - Pestvrij - Your true colors - de Krachtige klas - de Plezierige klas - Zand erover - Leef+ - Positive Action - Zeven lessen in geluk

Bijlage II: Openingsmail

Geachte ...

Als studenten van de Hogeschool Van Hall Larenstein te Leeuwarden zijn wij bezig met ons afstudeeronderzoek.

Wij zijn bezig met het onderzoeken of dier-ondersteunde interventies ingezet kunnen worden in anti-pestprogramma's om deze te ondersteunen. Uit onderzoeken blijkt namelijk dat dieren positieve effecten hebben op mensen. De positieve effecten van dieren op mensen leidt ons tot de aanname dat dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's, de anti-pestprogramma zouden kunnen versterken.

Onze hoofdvraag is dan ook: "In hoeverre is het mogelijk om dier-ondersteunde interventie te integreren in een bestaand goedgekeurd anti-pestprogramma van de basisscholen?"

Tot op heden is er weinig tot geen informatie bekend over de twee gecombineerde onderwerpen: pestprotocollen en dier-ondersteunde interventies. Dit is de reden waarom wij u benaderen. Om aan de juiste informatie te komen willen wij experts in verschillende expertises interviewen. Het doel van de interviews is om ervaringen, meningen, gedachten en belevingen te verzamelen van experts om tot een inzicht te komen om de hoofdvraag. Wij zijn er van overtuigd dat uw expertise op het gebied van ... ons meer informatie biedt voor ons onderzoek.

Graag zouden wij een mondeling interview af nemen met u op een locatie naar uw keuze. Het interview zal maximaal 30 minuten duren. Het interview zal aan de hand van een topiclist worden afgenomen. Het interview zal opgenomen worden a.d.h.v. een opnameapparatuur. De opname van het interview blijft anoniem, zal niet gedeeld worden met derden en nadat het onderzoek is afgerond zal de opname verwijderd worden. De gegevens uit dit interview zullen alleen voor ons onderzoek gebruikt worden en niet gedeeld worden met derden. U mag op de vragen geheel vrij antwoorden. U naam zal namelijk niet gebruikt worden in het onderzoek. Eventueel zullen wel delen gesproken tekst van u als citaten anoniem terug komen in ons onderzoek.

De periode waarin wij het interview willen afnemen is de periode van maandag 30 maart t/m vrijdag 15 mei 2015. Het interview zal ingepland worden naar uw gewenste datum en tijd.

Als u instemt met een mondeling interview met ons, kunt u indien gewenst, een samenvatting van de uiteindelijke resultaten toe gestuurd krijgen.

Graag horen wij van u of u instemt met een mondeling interview.
Wij zien uit naar uw antwoord.

Vriendelijke groeten:

Amy Janszen en Judith van Bodegraven
Studenten Hogeschool Van Hall Larenstein.

amy.janszen@wur.nl 06- [redacted]

judith.vanbodegraven@wur.nl 06- [redacted]

Bijlage III: Mail van de topiclijst

Beste ...

Bedankt voor uw snelle reactie.

De afspraak om... op het adres... bevestigen wij bij deze.

Verder zal in deze mail de gang van zaken van het interview worden uitgelegd en een korte uitleg over de rede van ons onderzoek.

Uitleg interview:

Het interview zal opgenomen worden a.d.h.v. een audio opname. De opname van dit interview blijft anoniem, zal niet gedeeld worden met derden en nadat het onderzoek is afgerond zal de opname verwijderd worden. De gegevens uit dit interview zullen alleen voor ons onderzoek gebruikt worden en niet gedeeld worden met derden. In het interview zullen wij u vragen stellen a.d.h.v. de topiclijst, deze is te vinden in de bijlage van deze mail. Afhankelijk van uw expertise zullen niet alle topics behandeld worden. U mag op de vragen geheel vrij antwoorden. U naam zal namelijk niet gebruikt worden in het onderzoek. Eventueel zullen wel delen gesproken tekst van u als citaten anoniem terug komen in ons onderzoek.

Rede onderzoek:

Ons onderzoek staat in het teken van dieren-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's. Het doel van het onderzoek is dan ook om inzicht te geven in hoeverre het mogelijk is om dier-ondersteunde interventie te integreren in een bestaand anti-pestprogramma van de basisscholen. De reden van dit onderzoek is dat uit andere onderzoeken gebleken is dat dat pesten bij de pester(s), gepest persoon en de omstander(s) zorgen voor psychische-, sociale- en gezondheidsproblemen. Denk hierbij aan moeheid, depressiviteit en angsten.

Dieren daarnaast zorgen voor positieve invloeden bij mensen. Dit is gebleken uit diverse mens-dierrelatie onderzoeken. Dieren hebben positieve invloeden op het eenzaamheidsgevoel, helpen bij psychiatrische problemen, verhogen de eigenwaarde, bieden troost, verminderen angsten en dienen als voorbeeldfunctie en spiegel. Daarnaast geven dieren zekerheidsgevoel, vertrouwen en continuïteit.

De positieve effecten van dieren op mensen/ kinderen leidt ons tot de aanname dat een dier in anti-pestprogramma's de anti-pestprogramma zouden kunnen versterken.

Wij zien uit naar het interview met u!

Vriendelijke groet,

Amy Janszen en Judith van Bodegraven
Studenten Hogeschool Van Hall Larenstein te Leeuwarden.

Bijlage IV: De topiclist: Dier-ondersteunde interventies in anti-pestprogramma's.

In te vullen voor interview

Datum interview:	
Code interview:	
Interviewer:	
Assisted interviewer:	
Begin- en eindtijd:	

Persoonsgegevens geïnterviewde:

Naam Mevr.: / Dhr.:	
Opleiding(en):	
Bedrijf:	
Functie:	
Welke anti-pestprotocol:	
Werkzaam vanaf:	
Hiervoor werkzaam bij:	
Uitgevoerde onderzoeken/ projecten:	

Introductie:

- Bedank;
- Audio-opname;
- Gegevens interview (vertrouwelijkheid en anonimiteit).

Informatie doel en achtergrond onderzoek:

- Hoofdvraag;
- Effect pesten kinderen;
- Positieve effecten dier.

Ervaring(en) met dieren:

- Thuis, op school, op werk?
- Soort dieren;
- Positief/ negatief, waarom?
- In verleden en/of heden.

Anti-pestprogramma/ dieren:

- Actief/ niet actief bezig met anti-pestprogramma;
- Actief/ niet actief met dieren op school.

Dieren in anti-pestprogramma:

- Positief/ negatief, waarom?
- Versterkend effect bij anti-pestprogramma of niet?
- Invloeden leerlingen;
- Invloeden klasklimaat;
- Onderdeel anti-pestprogramma;
- Onderdeel pestprotocol school (inzien pestprotocol).

Dieren op school:

- Keuze diersoort;
- Verantwoordelijkheid dier;
- Vorm AAI;
- Functie dier;
- Frequentie (aantal keer per week en tijdsduur);
- Moment van de dag.

Van theorie naar praktijk:

- Integreren van dier-ondersteunde interventies;
- Welzijn van dieren waarborgen;
- Gezondheidsrisico's waarborgen van mens en dier.

Afsluiting:

- Vragen;
- Bedanken;
- Interesse samenvatting onderzoek (eind juni).

Bijlage V: Randvoorwaarden per diersoorten

Algemene randvoorwaarden diersoort hond:

Honden zijn sociale (groeps)dieren. Contact met andere honden of mensen is essentieel voor het welzijn van de hond (Dierenwelzijnsweb, 2015^a). Daarnaast zijn honden de meest voorkomende diersoort die toegepast wordt in AAI. De reden hiervoor is dat honden aaibaar, trainbaar, sociaal en voorspelbaar zijn (Fine, 2006).

Honden zijn er in vele rassen en verschillen daardoor ook in lichaamsgrootte (Raad van Beheer. (Z.D.). Daardoor hebben de verschillende rassen andere huisvestingseisen ten opzichte van elkaar. Grote hondenrassen hebben meer ruimte nodig dan kleine hondenrassen, dit is te zien in tabel 1 (Dibevo, Z.D.).

Tabel 1: Minimale afmetingen hondenverblijf (Dibevo, Z.D.).

Schofthoogte hond	Minimale vloeropp.	Minimale lengte kortste zijde	Minimale hoogte
Kleiner dan 30 cm	$(1 + n) \times 1,0 \text{ m}^2$	1,0 m	1,8 m
Tussen 30 cm en 50 cm	$(1 + n) \times 1,2 \text{ m}^2$	1,2 m	1,8 m
Groter dan 50 cm	$(1 + n) \times 1,5 \text{ m}^2$	1,2 m	1,8 m

De N in de tabel staat voor het aantal honden en M staat voor meter.

Randvoorwaarden diersoort hond in de setting 'residentieel dier'.

Zoals geschreven, kan de diersoort hond ingezet worden in deze setting. Echter kan dit alleen wanneer er voldaan kan worden aan de volgende specifieke randvoorwaarden voor de hond. Deze zijn (Kotrschal and Ortbauer, 2003):

- het dier is eigendom van een leerkracht;
- het dier is volgbaar en goed getraind;
- er wordt rekening gehouden met wet- en regelgeving;
- de school heeft een schoolbestuur die open staat voor het project en de hond;
- het project heeft toestemming van de ouders van de leerlingen;
- er zijn passende regelingen betreft aansprakelijkheid;
- het dier voldoet aan de criteria PRIMA-zorg (Pompe, 2014).

Algemene randvoorwaarden diersoort kat:

Katten zijn territoriaal. Daarom moet er bij het huisvesten van meerdere katten voldoende ruimte ter beschikking zijn (Kattenbescherming Nederland, 2015). De afmetingen voor een kattenverblijf is te zien in tabel 2 hieronder.

Tabel 2: minimale afmetingen kattenverblijf (Dibevo, Z.D.).

Aantal katten	Minimale vloeropp.	Minimale lengte kortste zijde	Minimale hoogte
2	$0,85 \text{ m}^2$	0,65 m	0,6 m
3-5	3 m^2	1 m	1,8 m
Elk volgende kat	$+ 0,6 \text{ m}^2$	1 m	1,8 m

M staat voor meter.

Ondanks dat de kat territoriaal is, worden katten met succes al ingezet in scholen, ziekenhuizen, verpleeghuizen en instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. Ze worden dan zowel

gehouden dan als bezoekdier ingezet (Dieren in zorg en welzijn, 2011). De reden dat katten in AAI ingezet worden, is omdat ze een zachte vacht hebben en spinnen op reactie van aaien een positief effect heeft op mensen (Fine, 2006).

Doordat de katten ingezet worden in de settings 'residentieel dier' en 'bezoekdier', kan er aangenomen worden dat de kat ingezet kan worden op in de setting 'externe locatie'.

Algemene randvoorwaarden diersoort paard:

Paarden zijn kuddedieren, want ze hebben soortgenoten nodig om hun natuurlijke gedrag uit te kunnen voeren. Naast dat de paarden samen gehouden moeten worden, hebben paarden een schuilplaats en voldoende weiland nodig (Levende Have, 2014^a). Als richtlijn kan worden genomen dat één paard één hectare grond nodig heeft voor een volledig rantsoen. De oppervlakte kan verkleind worden als het paard bijgevoerd wordt (Jara, 2015). Paarden zijn daarnaast erg gehecht aan een vaste omgeving en er wordt aangeraden paarden alleen te vervoeren als het echt nodig is. Dit in verband met stress door transport (ten Napel, 2008; Voedingscentrum, Z.D.). Wetgeving omtrent transport is te lezen in hoofdstuk 5.1.5, Resultaten deelvraag 1.3).

Algemene randvoorwaarden diersoort kalf (rund):

Met kalf wordt het een eenjarig jong van een koe bedoeld. De koe is, net als een paard, een kuddedier en zal daardoor in een groep gehuisvest moeten worden. Daarnaast moeten koeien de beschikking hebben over een (schuil)stal en een weiland (Levende Have, 2013^a; Levende Have, 2015^a). Als richtlijn kan genomen worden: zes á acht koeien per hectare. (Rijkswaterstaat, Z.D.). Transport veroorzaakt stress bij de dieren en het is verstandig deze in groepsverband te transporteren (Voedingscentrum, Z.D.).

Algemene randvoorwaarden diersoort schaap:

Schape zijn, net als paarden en koeien, kuddedieren. Gemiddeld houdt een hobbyist vijftien schape op één hectare weilandgrond waarop de schape kunnen grazen. Naast voldoende weiland, hebben schape beschutting nodig voor bepaalde weersomstandigheden (Levende Have, 2014^c; Levende Have, 2014^d). Het transporteren van schape vraagt om een identificatie en registratiedocument¹² (I&R) in verband met ziekte-overdracht (Ondernemersplein, 2014). Transport levert ook stress op bij deze dieren (Voedingscentrum, Z.D.).

Algemene randvoorwaarden diersoort geit:

Geiten zijn, net als de paarden, koeien en schape, kuddedieren en zullen minimaal per twee gehuisvest moeten worden (Levende Have, 2013^b). Het verblijf van de dieren moet voldoen aan een binnen- en buitengedeelte. Schippers (2007) beschrijft dat op een weiland met een grootte van 3000 m², vier geiten kunnen grazen. Omgerekend is dit 750 m² meter per geit. De afmeting van het weiland is nog wel afhankelijk van de grootte van het geiten ras (Schippers, 2007). Evenals bij schape moet er een I&R document aangevraagd worden als geiten vervoerd gaan worden (Ondernemersplein, 2014). Bij het vervoeren van geiten is het raadzaam om geiten in groepsverband te vervoeren en transport levert ook stress op bij deze dieren (Voedingscentrum, Z.D.).

¹² Een I&R document is een Identificatie & Registratiedocument die verplicht is voor schape en geiten, zodat deze beter opgespoord kunnen worden (Levende Have, 2013^b).

Algemene randvoorwaarden diersoort konijn:

Konijnen zijn groepsdieren en worden daarom in een groep gehuisvest. Dit betekent dat konijnen minimaal per twee gehouden moeten worden en daarbij moet de huisvesting voldoende ruimte bieden. De afmetingen voor het konijnenverblijf zijn minimaal zes á acht m². Bij elk konijn dat erbij komt, moet het verblijf ongeveer twee á drie m² uitgebreid worden. Naast het binnenverblijf moet er een buitenverblijf aanwezig zijn zodat vitamine D uit zonlicht opgenomen kan worden en de konijnen hun natuurlijke gedragingen kunnen uitvoeren, bijvoorbeeld graven. Naast dat konijnen groepsdieren zijn, zijn ze ook prooidieren. Hierdoor is het van belang dat de konijnen zich terug kunnen trekken en kunnen schuilen als er gevaar dreigt. De ideale huisvesting voor een konijn is een konijnenheuvel. Deze bestaat uit een zandheuvel met gangen waar de konijnen in kunnen schuilen. (Oomkes, 2014; Levende Have, 2014^f; Levende Have, 2015^d).

Randvoorwaarden diersoort konijn in de setting 'bezoekdier.'

Voordat het diersoort konijn ingezet kan worden, dient het konijn getraind te zijn om zelfstandig in de transportkoffer te gaan. Daarnaast moet het konijn vervoerd worden met een ander konijn dat hij al kent. Het vervoeren van konijnen moet vermeden worden als de temperatuur boven de 25 graden Celsius is en/of grote temperatuurschommelingen niet voorkomen kunnen worden (Oomkes, 2014). De ander diersoorten die genoemd zijn in de setting 'residentieel dier' kunnen niet in deze setting ingezet worden, omdat de diersoorten niet aan de gestelde randvoorwaarden kunnen voldoen, het transport te veel stress oplevert of huisvesting (van de vis) niet of moeilijk te verplaatsen is (zie Bijlage V: Randvoorwaarden per diersoorten).

Algemene randvoorwaarden diersoort vis:

Vissen hebben een kalmerend effect op mensen (Fine, 2006) en kunnen daarom goed ingezet worden als permanent dier of op externe locatie in anti-pestprogramma's. Daarentegen is het verplaatsen en opstarten van een aquarium niet gemakkelijk en zijn vissen stressgevoelige dieren die niet tegen temperatuurschommeling kunnen (InfoNu.nl, 2015; Verhoef-Verhallen, 1997). Om deze reden worden de vissen niet ingezet in de setting 'bezoekdier'.

Bijlage VI: Positieflijst/ huisdierenlijst

Tabel 1

Positieflijst huisdierenlijst

Diersoorten die zijn aangewezen als bedoeld in artikel 2.2, eerste lid, van de Wet dieren die gehouden kunnen worden zonder toepassing van soortspecifieke houderijvoorschriften.

Wetenschappelijke naam (Wilson & Reeder, 2005)	Nederlandse naam
<i>Canis lupus familiaris</i>	Huishond
<i>Felis catus</i>	Huiskat
<i>Atelerix albiventris</i>	Witbuikegel
<i>Capra aegragus</i>	Bezoargelt
<i>Capra caucasica</i>	Kaukasische toer
<i>Capra cylindricornis</i>	Dagestaanse toer
<i>Capra falconeri</i>	Schroefhoorngelt
<i>Capra ibex</i>	Steenbok
<i>Capra nubiana</i>	Nubische steenbok
<i>Capra pyrenaica</i>	Spaanse steenbok
<i>Capra sibirica</i>	Siberische steenbok
<i>Capra walie</i>	Waliasteenbok
<i>Gerbillus amoenus</i>	Dwergrenmuis
<i>Gerbillus aquilus</i>	Swarthy gerbil
<i>Gerbillus cheesmani</i>	Cheesman's gerbil
<i>Gerbillus garamantis</i>	Noordafrikaanse renmuis
<i>Gerbillus gerbillus</i>	Kleine Egyptische renmuis
<i>Gerbillus nanus</i>	Algerijnse gerbil
<i>Gerbillus perpallidus</i>	Pallid gerbil
<i>Gerbillus pyramidum</i>	Grote Egyptische renmuis
<i>Lemniscomys barbarus</i>	Zebragrasmuis
<i>Lemniscomys bellieri</i>	Bellier's grasmuis
<i>Lemniscomys griselda</i>	Aalstreepgrasmuis
<i>Lemniscomys hoogstraali</i>	Hoogstraal's grasmuis
<i>Lemniscomys linulus</i>	Senegal grasmuis
<i>Lemniscomys macculus</i>	Buffoon grasmuis
<i>Lemniscomys mittendorfi</i>	Mittendorf's grasmuis
<i>Lemniscomys rosalia</i>	Enkelstreepgrasmuis
<i>Lemniscomys roseveari</i>	Rosevear's grasmuis
<i>Lemniscomys striatus</i>	Gestreepte grasmuis
<i>Lemniscomys zebra</i>	Heuglin's grasmuis
<i>Macropus (Macropus) giganteus</i>	Oostelijke grijze reuzenkangoeroe
<i>Macropus (Notamacropus) parma</i>	Parmawallable

Macropus (Osphranter) robustus	Bergkangoeroe
Macropus (Notamacropus) rufogriseus	Bennettwallabie
Oryctolagus cuniculus (domestic form)	Konijn
Rattus norvegicus	Bruine rat
Mus Musculus domesticus	Tamme muis
Cavia porcellus	Cavia
Mesocricetus auratus	Goudhamster
Meriones (Pallasiomys) unguiculatus	Gerbil
Neovision vision	Nerts
Equus caballus (excluding Przewalskii)	Paard
Equus asinus asinus	Ezel
Sus scrofa (domestic form)	Varken
Capra hircus (domestic form)	Geit
Bos taurus (domestic form)	Rund
Bubalus bubalis (domestic form)	waterbuffel
Dama dama	Damhert
Cervus elaphus	Middeneuropees edelhert
Ovis aries	Schaap

Tabel 2

Diersoorten die zijn aangewezen als bedoeld in artikel 2.2, eerste lid, van de Wet dieren, die gehouden kunnen worden met toepassing van soortspecifieke houderijvoorschriften.

Wetenschappelijke naam (Wilson & Reeder, 2005)	Nederlandse naam
Callosciurus adamsi	Ear-spot eekhoorn
Callosciurus albescens	Kloss eekhoorn
Callosciurus baluensis	Kinabalu eekhoorn
Callosciurus caniceps	Grijsbultkeekhoorn
Callosciurus finlaysonii	Finlaysonklappereekhoorn
Callosciurus inornatus	Inornate eekhoorn
Callosciurus melanogaster	Mentawai eekhoorn
Callosciurus nigrovittatus	Zwartgestreepte eekhoorn
Callosciurus notatus	Zwartneusklappereekhoorn
Callosciurus orestes	Borneo zwartgestreepte eekhoorn
Callosciurus phayrei	Phayre's eekhoorn
Callosciurus prevostii	Prevost's klapperrat
Callosciurus pygerythrus	Irrawaddy eekhoorn
Callosciurus quinquestriatus	Anderson's eekhoorn
Equus burchelli	Steppezebra

<i>Equus ferus przewalskii</i>	Przewalskipaard
<i>Equus grevyi</i>	Grévyzebra
<i>Equus hemionus</i>	Onager
<i>Equus hemionus khur</i>	Indische wilde ezel
<i>Equus kiang</i>	Kiang
<i>Equus zebra</i>	Bergzebra
<i>Hystrix (Acanthion) brachyura</i>	Maleis stekelvarken
<i>Hystrix (Hystrix) africaeaustralis</i>	Zuid-Afrikaans stekelvarken
<i>Hystrix (Hystrix) cristata</i>	Gewoon stekelvarken
<i>Hystrix (Thecurus) crassispinis</i>	Borneostekelvarken
<i>Hystrix (Hystrix) indica</i>	Witstaartstekelvarken
<i>Hystrix (Acanthion) javanica</i>	Sunda stekelvarken
<i>Hystrix (Thecurus) pumila</i>	Filippijns stekelvarken
<i>Hystrix (Thecurus) sumatrae</i>	Sumatraans stekelvarken
<i>Macropus (Notamacropus) agilis</i>	Zandwallabie
<i>Macropus (Osphranter) rufus</i>	Rode reuzenkangoeroe
<i>Sciurus (Otosciurus) aberti</i>	Witstaarteeekhoorn
<i>Sciurus (Tenes) anomalus</i>	Kaukasuseekhoorn
<i>Sciurus (Guerlinguetus) granatensis</i>	Roodstaarteeekhoorn
<i>Sciurus (Urosciurus) igniventris</i>	Peruaanse witnekeekhoorn
<i>Sciurus (Sciurus) lis</i>	Japanse eekhoorn
<i>Sciurus (Sciurus) variegatoides</i>	Grote gevlekte boomeekhoorn
<i>Sciurus (Sciurus) vulgaris</i>	Europese rode eekhoorn
<i>Sus ahoenobarbus</i>	Palawan zwijn
<i>Sus barbatus</i>	Baardzwijn
<i>Sus bucculentus</i>	Vietnamees wrattenzwijn
<i>Sus cebifrons</i>	Visayawrattenzwijn
<i>Sus celebensis</i>	Celebeswrattenzwijn
<i>Sus oliveri</i>	Oliver's wrattenzwijn
<i>Sus philippensis</i>	Filippijns wrattenzwijn
<i>Sus salvanius</i>	Dwergzwijn
<i>Sus scrofa</i>	Wild zwijn
<i>Sus verrucosus</i>	Javaans wrattenzwijn

Tabel 3

Diersoorten die niet worden aangewezen als bedoeld in artikel 2.2, eerste lid, van de Wet dieren

Wetenschappelijke naam (Wilson & Reeder, 2005)	Nederlandse naam	Datum waarop het verbod in werking treedt
<i>Mazama americana</i>	Rood spieshert	1 april 2015
<i>Mazama bororo</i>	Klein rood spieshert	1 april 2015
<i>Mazama bricenii</i>	Merioa spieshert	1 april 2015
<i>Mazama chunyi</i>	Dwergspieshert	1 april 2015
<i>Mazama gouazoubira</i>	Grijs spieshert	1 april 2015
<i>Mazama nana</i>	Pygmeespieshert	1 april 2015
<i>Mazama pandora</i>	Yucatan bruin spieshert	1 april 2015
<i>Mazama rufina</i>	Bruin spieshert	1 april 2015
<i>Mazama temama</i>	Centraal Amerikaans rood spieshert	1 april 2015
<i>Muntiacus atherodes</i>	Gele borneomuntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus crinifrons</i>	Zwarte muntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus feae</i>	Tibetaanse muntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus gongshanensis</i>	Gongshanmuntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus muntjak</i>	Indische muntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus puhoatensis</i>	Pu Hoat muntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus putaoensis</i>	Bladmuntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus rooseveltorum</i>	Yunnanmuntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus truongsonensis</i>	Truongsonmuntjak	1 april 2015
<i>Muntiacus vuquangensis</i>	Reuzemuntjak	1 april 2015

Tabel 3: Positieflijst/ huisdierenlijst (Rijksoverheid, 2015).

Bijlage VII: Zoönosen per diersoort

Tabel 1 Zoönosen

Paard	Hond	Vis
- Salmonellose - Ziekte van Lyme - Rhodococcus equi - West-nijl koorts - Schurft - Piroplasmose/ babesiose - Dermatomy-cose (Visser, 2014)	- Pasterurellosis - Leptospirose - Salmonella - Campylobacter - Ziekte van Lyme - Rabiës - Echinococcose - Lintworm - Toxocarose - Giardia - Babesiose - Dermatomycose (van der Borg & Beerda, 2014)	- Mycobacteriosos (MMMIG, Z.D.) - Aeromonas hydrophila - Edwardsiella tarda - Mycobacterium marinum - Streptococcus iniae - Vibrio vulnificus en V. damsela. (WageningenUR, 2013)
Rund	Geit	kat
- Ascaridose - Brucellose - Campylobacteriose - Chlamydie (Psittacose) - Colibacillose (E.coli) - Cryptosporidiose - Dermatophytose (Ringworm) - E.coli - Fasciolose (Leverbot) - Rabiës (Hondsdoelheid) - Hydatidose (Echinococcose) - Leptospirose - Listeriose - Miltvuur (Anthrax) - Q-koorts - Salmonellose - Schurft (Scabies) - Taeniase en cysticercose - Toxoplasmose - Tuberculose (RIVM, Z.D.)	- Ascaridose - Brucellose - Cryptosporidiose - Dermatophytose (Ringworm) - E. coli - Ecthyma (Orf) - Fasciolose (Leverbot) - Q-koorts - Schurft (Scabies) - Hydatidose (Echinococcose) - Leptospirose - Listeriose - Rabiës (Hondsdoelheid) - Salmonellose - Toxoplasmose - Tuberculose (RIVM, Z.D.)	- Chlamydie (Psittacosis) - Dermatofytose (Ringworm) - Enteritis t.g.v. C. jejuni - Kattenkrabziekte (Bartonella henselae) - Larva migrans - Leptospirose - Q-koorts - Rabiës (Hondsdoelheid) - Salmonellose - Schurft (Scabies) - Toxoplasmose - Trichinellose (RIVM, Z.D.)
Schaap		
- Bacillus anthracis - Brucella abortus - Brucella melitensis - Campylobacter jejuni - Capnocytophaga canimorsus (keelflora)	- Helicobacter pylori - Histoplasma capsulatum - Louping ill virus - Leptospiren spp - Listeria monocytogenes	

- Chlamydia ovii - Chlamydia abortus - Clostridium tetani - Coccidioides immitis - Corynebacterium pseudotuberculosis - Coxiella burnetii - Cryptosporidium spp (lammeren) - Dermatophilus congolense - Echinococcus - E. coli O157:H7 - Ecthyma virus (parapox virus) - Erysipelothrix rhusiopathiae - Francisella tularensis - Giardia lamblia	- Mond en klauwzeer virus (aphtovirus)(zeer zeldzaam) - Mycobacterium avium subsp paratuberculosis - Nocardia spp - Pasteurella haemolytica - Ringworm (dermatomycosis) - Taenia saginata - Salmonella - Sarcoptes spp - Staphylococcus aureus - Streptococcus suis type 2 en 5 - Toxoplasma gondii - Zygomycosis spp (Kenniscentrum infectieziekten en arbeid , 2011)
---	--

Bijlage VIII: KiVa

De inhoud van een KiVamap bestaat uit:

Deel I:

- Internationaal voorwoord: De oorsprong van KiVa
- Nationaal voorwoord
- Enkele feiten over pesten
 - o Schadelijk gedrag dat gericht is op hetzelfde individu
 - o Negatieve gevolgen voor alle betrokkenen
 - o Buitenstaanders als onderdeel van het probleem maar ook van de oplossing
- KiVa in het kort
- Voordat er met KiVa kan worden beginnen...
 - o Situatieschets van de eigen school
 - o KiVa-team
 - o KiVa-materiaal

Deel II:

- Algemene maatregelen: weten, kunnen en doen!
 - o Het begin: teamvergaderingen en de schoolbrede kick-off bijeenkomst.
 - o Maal KiVa zichtbaar!
 - o Posters en opvallende hesjes voor de pauzesurveillanten
 - o Gids voor de ouders en ouderavond
 - o De lessen en het KiVa-spel
 - o De KiVa-lessen
 - o KiVa computer game
 - o Waar vind ik...
 - o Planning van KiVa in het schooljaar
- De thema's
 - o Thema 1: Iedereen verdient respect
 - o Thema 2: In de groep
 - o Thema 3: Wat is communicatie?
 - o Thema 4: Herken pesten!
 - o Thema 5: Verborgene vormen van pesten
 - o Thema 6: Gevolgen van pesten
 - o Thema 7: Pesten en de groep
 - o Thema 8: De groep verzet zich tegen pesten
 - o Thema 9: Wat kan ik doen als ik wordt gepest?
 - o Thema 10: KiVa- we doen het samen!

Deel III:

- Bouwen aan een fijne groep
 - o Preventieve groepsgesprekken (proactief)
 - o Curatieve groepsgesprekken: oplossingsgericht

Deel IV:

- Gericht maatregelen: aanpakken van pesten
 - o Stap 1: Individueel gesprek met gepeste leerling
 - o Stap 2: Steungroep bijeenkomst

- Stap 3: Evaluatiegesprek met de gepeste leerling
- Stap 4: Evaluatiegesprek met de steungroep
- Stap 5: Extra stap: Herstelaanpak

Samenvatting

(Bron: Foto's: Bodegraven, J.N., 2015)

Daarnaast bestaat het programma uit:

- Kick-off bijeenkomst en teamvergadering aan het begin van een schooljaar;
- Begin schooljaar KiVa-hesjes en posters;
- Trainingen, nascholing en coaching voor leerkrachten en schoolpersoneel door ervaren schoolbegeleiders;
- Twee trainingsdagen en ervaringsbijeenkomsten;
- Leerkrachten geven KiValessen over groepsdruk, communicatie, respect en (het herkennen, oplossen en voorkomen van) pesten;
- Interactief computerspel;
- Twee keer jaarlijks wordt er een vragenlijst afgenomen bij de leerlingen daarmee wordt onderzocht of de persgedrag op school veranderd en hoe het staat met de sociale klimaat en welbevinden van de leerlingen. Wordt terug gekoppeld aan de scholen;
- Pestincidenten oplossen door steungroepaanpak door KiVa-team (>3 volwassenen die getraind zijn om pesten aan te pakken);
- Bespreken in de groep, steungroep en anders herstel aanpak.

(KiVa Anti-Bullying Program. 2014).

Bijlage IX: De Vreedzame school

De inhoud van de map van De Vreedzame school bestaat uit:

Voorwoord

Introductie op de map

Algemeen Gedeelte

Inleiding

Aanleidingen

- Ontwikkelingen in de samenleving
- Verschuiving in opvoeding
- Binding in de samenleving
- It takes a village to raise a child
- De zorg van scholen

Burgerschap

- Leerlingenparticipatie
- Het algemeen belang
- Wetgeving burgerschapsvorming
- Burgerschap en sociale competentie

Visie op het begrip 'burgerschap'

- Inleiding
- Typen 'burgerschap'
- Burgerschap in de basisschool?
- Wat vraagt onze democratische samenleving voor burgers?
- Democratisch burgerschap

Doelen van De Vreedzame School

Onderdelen van De Vreedzame School

- Quicksan
- Overzicht van de onderdelen
- Het basiscurriculum
- De invoering van De Vreedzame school
- Module Groepsvergadering
- Aanpak De Vreedzame Wijk
- Aanpak Gedragsproblemen
- Leerlingvolgsysteem

Didactiek van De Vreedzame School

- Inleiding
- Bouwstenen voor een didactiek van burgerschap
- Aansluiten bij zorg leerkrachten
- Focus op het constructief en Vreedzaam leren oplossen van conflicten
- De school als oefenplaats
- Het belang van de schoolcultuur
- Samenvattend

Invoeringsstrategie

- Cultuur- en gedragsverandering
- Innovatiestrategie: een combinatie van interventies
- De rol van schoolleiding
- De interne stuurgroep
- De rol van de groepsleerkracht

- Klassenbezoeken
- Positief benutten van de invloed van leeftijdgenoten op elkaar

Pedagogische visie in het kort

Ouders

- Inleiding
- Activiteiten
- Suggesties uit de praktijk
- Voorbeeld nieuwsbrief

Borging

- Formulier Stand van zaken invoering De Vreedzame School IN MIJN KLAS
- Formulier Stand van zaken invoering De Vreedzame School IN DE SCHOOL

Literatuur

Blok 1- We horen bij elkaar

Inleiding blok 1

- De klas en school als een gemeenschap
- De vorming van een positieve groep
- Regels, routines en afspraken
- Kritisch denken
- Gemeenschapstaken in de klas
- Zelfreflecties
- Inhoud van de lessen blok 1
- Belangrijke principes
- De leerkracht is de sleutel
- Coöperatief leren in De Vreedzame School
- Taal en woordenschat in De Vreedzame School

Les 1 t/m 10 (Inhoud afhankelijk van groep)

Blok 2 – We lossen conflicten zelf op

Inleiding blok 2

- Inleiding
- Conflicten horen bij het leven
- Vechten of vluchten?
- Oorzaken van conflicten
- Posities en belang
- Conflicthanteringsstijlen
- De drie petjes
- Conflict bevorderen en conflict remmend
- Uitkomst van conflicten
- Conflicten in groep (..)
- De leerkracht is de sleutel
- De rol van de leerkracht bij conflicten
- Stappenplan Mediatie (voor volwassenen)
- Tips voor de leerkracht als mediator
- Preventie van conflicten
- Coöperatief leren in blok 2
- Woordenschat in blok 2

Les 11 t/m 16 (Inhoud afhankelijk van groep)

Blok 3 – We hebben oor voor elkaar

Inleiding blok 3

- Inleiding
- Verschillen leren overbruggen
- Communicatie en conflicten
- Prettig sociaal klimaat
- Communicatie via de sociale media en mediawijsheid
- Ouderavond over mediawijsheid
- Voorbereiding op de groepsvergadering
- Horizontale interactie
- Leerkracht is de sleutel
- Coöperatief leren in blok 3
- Woordenschat in blok 3

Les 17 t/m 22. (Inhoud afhankelijk van groep)

Blok 4 – We hebben hart voor elkaar

Inleiding blok 4

- Omgaan met gevoelens
- Conflicten en gevoelens
- Thema in de school
- Leerkracht is de sleutel
- Coöperatief leren in blok 4
- Woordenschat in blok 4

Les 23 t/m 28. (Inhoud afhankelijk van groep)

Blok 5 – Democratisch ABC

Inleiding blok 5

- Inleiding
- Mediatie
- Sociale verbondenheid
- De klas en school als oefenplaats
- De participatieleider
- Democratisch opvoeden
- Leerlingenmediatoren
- Stappenplan Mediatie
- Blok 5 na invoering
- Leerkracht is de sleutel
- Democratisch ABC
- Coöperatief leren in blok 5
- Woordenschat in blok 5

Les 29 t/m 32. (Inhoud afhankelijk van groep)

Blok 6 (Inhoud afhankelijk van groep)

Inleiding blok 6

- Inleiding
- Coöperatief leren in blok 6
- Woordenschat in blok 6
- (plus inhoud afhankelijk van groep)

Les 33 t/m 38. (Inhoud afhankelijk van groep)

Binnenkomers en Afsluiters

Werkbladen

(Bron: Foto's: Bodegraven, J.N., 2015)

Daarnaast bestaat het programma uit:

- Invoeringstraject, in het eerste invoeringsjaar vijf team- en vijf stuurgroep bijeenkomsten; in het tweede jaar drie teambijeenkomsten, een mediatortraining en weer vijf stuurgroep bijeenkomsten (POINT OF VIEW productions Utrecht^b, 2013).
- Teamtrainingen;
- Leerlingmediatie;
- Leerlingenparticipatie;
- Groepsvergaderingen;
- Ouders;
- Leerlingvolgsysteem.

(POINT OF VIEW productions Utrecht^a, 2013; POINT OF VIEW productions Utrecht^d, 2013; POINT OF VIEW productions Utrecht^c, 2013.)

Bijlage X: Prima-Methode

De inhoud van de map van Prima-Methode school bestaat uit:

Een veilig schoolklimaat voor iedereen
Doelgroep
Doelstellingen
Opbouw en duur van de Prima-aanpak
Onderdelen van Prima-methode
Bijlage I: E-learlingmodule
Bijlage II: Prima-lespakket bij de film Spijt!
Bijlage III: De Prima-Pestmeter
(Veiligheid.nl. Z.D.)

Docentenhandleiding bij de film Spijt!

Waarom een lespakket over het voorkomen of stoppen van pesten?
Doelgroep
Doelstellingen: leerdoel en kerndoelen basisonderwijs
Opbouw en tijdsduur
Benodigde materialen
Introductie van 'Prima-lespakket bij Spijt! met film
Antwoorden op de opdrachten uit het leerlingenboekje met toelichting en extra suggesties
Website
Aanvullende lessuggesties
Praktische informatie
Bijlage I: Twee rollenspellen
Bijlage II: Kaartjes voor Prima-methode-spel
Colofon
(Stichting VeiligheidNL. 2013^a).

Leerlingenboekje bij de film Spijt!

Waarom een lessenserie over pesten?

1. Plagen of pesten
2. Zes rollen bij pesten
3. Pesten doet pijn
4. Cyberpesten
5. Wat kun je doen
6. Het pesten stoppen

(Stichting VeiligheidNL. 2013^b).

Daarnaast bestaat het programma uit:

- De scholen worden twee jaar begeleid bij het in- en uitvoeren van een integrale aanpak van pesten op schoolniveau (o.a. training van leerkrachten), groepsniveau (groepslessen) en individueel niveau (individuele begeleiding);
- Extra ondersteuning door Prima- begeleiders;
- (Optioneel) een voorstelling door toneelgroep Playback.

(Veiligheid.nl. Z.D.)

Bijlage XI: Kanjertraining

De inhoud van de map van Kanjertraining bestaat uit:

Voorwoord/inleiding

Onderzoek naar de effecten van de Kanjertraining

Enige voorbeelden uit de kanjerboeken

Belangrijke Kanjerthema's

Traningsdoelen

Kanjergedrag bij leerkrachten en ouders

Overzicht van de verschillende Kanjerboeken

Implementatie van de Kanjerboeken op school

De wet Actief Burgerschap en Sociale Integratie

De Handleiding

De kernpunten van het thema Conflictbeheersing

Kernpunten van het thema Les- en spelsuggesties

Het Kanjer Leerling Volg Systeem (Kanjers LVS)

Kanjerboek voor ouders, leerkrachten en PABO-studenten

Voorlichtingsavond voor ouders

Ondersteuning

Hoe wordt ik kanjertrainer m/v in het onderwijs

Inleiding

Conflictbeheersing

Spelsuggesties

Leerlingvolgsysteem

Groep 1 en 2

Groep 3

Groep 4

Groep 5

Groep 6

Groep 7

Groep 8

(Foto: Bodegraven, van, J.N.)

Daarnaast bestaat het programma uit:

- Driedaagse basistraining. De methodiek van de anti-pestprogramma wordt uitgelegd;
- Nascholing trainingsdag;
- Directietraining speciaal voor (nieuwe) directeuren die niet bij de basistraining aanwezig konden zijn;
- Tweedaagse Kanjeroordinator/antipestcoordinator;
- Eéndaagse Tso/bso training voor begeleiders tijdens de pauze en buitenspeelmomenten;
- Oudertrainingen;
- Interventietrainingen;
- Oefenleskanjertraining.

Kanjertrainingen. (Z.D.)

Bijlage XII: Checklist gezondheidsrisico's

Checklist gezondheidsrisico's

Tabel 2 Checklist gezondheidsrisico's

Controleur	Datum
De dieren voldoen aan PRIMA-zorg	Ja/ nee
De dieren zijn gecontroleerd door een etholoog	Ja/ nee
De dier-ondersteunde interventies staan onder toezicht van een volwassene (met het liefs kennis over de diersoort)	Ja/ nee
Nagels van dieren (en leerlingen) zijn kort	Ja/ nee
Is er een bedrijfshulpverlener aanwezig	Ja/ nee
BHV werkmap aanwezig	Ja/ nee
Contactgegevens van de huisarts zijn makkelijk te vinden	Ja/ nee
Zoönosen certificaat aanwezig en geldig	Ja/ nee
EHBO kist aanwezig	Ja/ nee
Aanduiding EHBO-kist aanwezig	Ja/ nee
EHBO-materiaal in adequate getale aanwezig	Ja/ nee
EHBO-kist vrij toegankelijk	Ja/ nee
Ruimte om handen te wassen	Ja/ nee
Desinfecterende zeep aanwezig	Ja/ nee
Er wordt op toegezien dat de handen gewassen worden	Ja/ nee
De verblijven worden met regelmaat schoongemaakt met geschikte schoonmaakmiddelen	Ja/ nee
Gebruikte doeken worden op minimaal 60 graden gewassen	Ja/ nee
Werkkleding is aanwezig	Ja/ nee
Kleedruimte man/vrouw aanwezig	Ja/ nee
Ruimte (kast/rek) om werkkleding (laarzen overalls) op te bergen	Ja/ nee
Gereedschappen en hulpmiddelen zijn aangepast op de doelgroep	Ja/ nee
De verblijven van dieren bezitten geen scherpe punten of materialen	Ja/ nee
De dieren staan onder controle van een dierenarts	Ja/ nee
De dieren zijn preventief behandeld (vaccinatie, anti-vlo en wormenkuur)	Ja/ nee
Omgeving van de dieren is behandeld met anti-vlo	Ja/ nee
Mogelijkheid tot quarantaineplaatsing is aanwezig	Ja/ nee
Het gegeven voedsel heeft een goede houdbaarheidsdatum	Ja/ nee
De zandbak kan afgedekt worden en wordt gecontroleerd op ontlasting van honden en katten	Ja/ nee
De zandbak staat op lichte en droge plaats	Ja/ nee
Er zijn geen gestoffeerde meubels aanwezig	Ja/ nee
Er is een gladde vloer	Ja/ nee
De stofzuiger is uitgerust met een HEPA-filter	Ja/ nee
De dieren worden regelmatig geborsteld	Ja/ nee

Bijlage XIII: Checklist dierenwelzijn

Checklist dierenwelzijn

Tabel 3 Checklist dierenwelzijn

Controleur	Datum

Regels omtrent dieren is duidelijk voor iedereen zichtbaar?	Ja/ nee
Zijn de dieren gezond?	Ja/ nee
Worden de vijf vrijheden geborgen?	Ja/ nee
vrij van honger en dorst;	Ja/ nee
vrij van fysiek en thermaal ongerief;	Ja/ nee
vrij van pijn, verwonding en ziektes;	Ja/ nee
vrij om normaal gedrag te vertonen;	Ja / nee
vrij van angst en chronische stress.	Ja / nee
Leeft het dier in een veilige omgeving (scherpe randen ectra)?	Ja / nee
Leeft het dier in een schoon, hygiënische omgeving?	Ja / nee
Wordt het dier naar behoefte verzorgd (eten, drinken en schoonmaken)?	Ja / nee
Heeft het dier voldoende rusttijd?	Ja / nee
Kunnen de dieren zich afzonderen van de leerlingen, leraren en eventuele bezoekers?	Ja/ nee
Is de activiteit duur voor het dier niet te lang?	Ja / nee
Staat het dier onder toezicht van de dierenarts?	Ja / nee
Hebben de dieren hun nodige vaccinatie, preventieve parasietenbehandeling, gezondheidscontrole en gebitscontrole gehad?	Ja / nee
Er is een quarantainemogelijkheid en –beleid.	Ja/ nee
Krijgt het dier de juiste volledige voeding, in juiste verhouding?	Ja/ nee
Is de huisvesting van het dier geschikt?	Ja/ nee
Dierverblijven zijn goed afgesloten. Geen ontsnappingsgevaar en geen risico op opening door onbevoegden.	Ja/ nee
Is de temperatuur van het dier geschikt?	Ja/ nee
Is de verlichting van het dier geschikt?	Ja/ nee
Heeft het dier voldoende materiaal voor gedragsverrijking?	Ja/ nee
Hebben de verantwoordelijke kennis over de dieren om abnormaal gedrag en stress bij het dier opmerken en zo nodig maatregelen ondernemen.	Ja/nee
Vinden de interventies plaats onder toezicht van een expert, leraar of ouder?	Ja/ nee
Is de wet- en regelgeving omtrent dieren bekend bij de professionals?	Ja/ nee
Hebben de dieren een geschikte leeftijd?	Ja/ nee
Zijn de interacties afgestemd op de behoeftes van het dier?	Ja/ nee